

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXVIII.

Fasc. 18.

NAGY ZSOLT

Jogásztársadalom a globalizáció tükrében

SZEGED

2006

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXVIII.

Fasc. 18.

NAGY ZSOLT

Jogásztársadalom a globalizáció tükrében

SZEGED
2006

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et
Juridicarum Universitatis Szegediensis

ATTILA BADÓ, ELEMÉR BALOGH, LÁSZLÓ BLUTMAN, PÁL BOBVOS,
LÁSZLÓ BODNÁR, ERVIN CSÉKA, JÓZSEF HAJDÚ, MÁRIA HOMOKI-
NAGY, ÉVA JAKAB, JENŐ KALTENBACH, TAMÁS KATONA, JÁNOS
MARTONYI, IMRE MOLNÁR, FERENC NAGY, PÉTER PACZOLAY,
BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, IMRE SZABÓ,
LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BADÓ ATTILA, BALOGH ELEMÉR, BLUTMAN LÁSZLÓ, BOBVOS PÁL,
BODNÁR LÁSZLÓ, CSÉKA ERVIN, HAJDÚ JÓZSEF, HOMOKI-NAGY
MÁRIA, JAKAB ÉVA, KALTENBACH JENŐ, KATONA TAMÁS,
MARTONYI JÁNOS, MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, PACZOLAY
PÉTER, POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE,
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324–6523 Acta Univ.
ISSN 0563–0606 Acta Jur.

„Globalizáció”, „globális gazdaság”, „globális jog”¹ – mind olyan kifejezések, melyek a közelmúlt, illetve napjaink társadalmi, ökonómiai, illetve jogi diskurzusaiban időről időre felbukkannak, s egyre többször azok magvát képezik: egyes nézetek szerint kezelendő problémával állunk szemben, más álláspontok csupán egy szükségszerűen bekövetkező jelenségről beszélnek, megint mások megpróbálnak a folyamatok erősítésén fáradozni. A kifejezések olyan társadalmi mechanizmusokat takarnak, melyek egymással szoros összefüggésben állnak, nem lehet egyiket a másik nélkül megérteni, s az élet szinte minden területére jelentős, vagy kevésbé jelentős hatásai kimutathatóak. Jelen dolgozat – mint ahogy a globális kérdésekkel foglalkozó munkák általában – a jelenségnek csupán egyik szegmensét hivatott mélyebben megvizsgálni: a jogásztársadalom témakörét, mindenek előtt a világ különböző jogrendszereiben, jogcsaládjában, jogi kultúráiban működő jogásztársadalmak felépítésének formáit, diverzitását, uniformitását, végül a társadalom és a jog globalizálódásának a jogászságra gyakorolt hatását. A dolgozat kereti közt elemezzük, a különböző jogásztársadalmak struktúráját, illetve a jogászképzési módszereket, azok jogi, esetleges társadalmi háttérét, a jogászságban a közelmúltban bekövetkezett, és napjainkban is tartó folyamatokat, melyek meghatározhatják e kérdéskör jelenét és jövőjét. Az elméleti keretek között először egy hagyományos, a történeti aspektusokat sem nélkülöző, illetve a közelmúlt folyamataira tekintettel lévő strukturális modelleket ismertetünk, kitérünk két különösen érdekes, mi több talán példaértékűnek tekinthető szituációra, majd a jogásztársadalom (mint jelen esetben megfigyelt objektum) és annak környezetének kölcsönhatására, végül pedig – mintegy konklúzióként – megpróbáljuk prognosztizálni a jogászságra váró jövőt, a jogászság szerkezetében bekövetkező lehetséges változásokat.

A „globalizáció” társadalmi ...

Az alcímben szereplő szó „globalizáció” idézőjeles használata egyáltalán nem a véletlen műve, ugyanis egy olyan kifejezést használunk, ami egyfelől rendkívül „közhelyes”, s mint ilyen persze sok mindent takar, de éppen hétköznapi használatából fakadóan semmitmondónak is tekinthető, másfelől napjaink és a közelmúlt társadalmi folyamatait elemző, e kifejezéssel aposztrofált tudományos munkák is oly sokféleséget mutatnak,² hogy a szóhasználat nem – akár a társadalomelméleti,

¹ JOHN J. COSTONIS: Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001. 52. *Journal of Legal Education*. 1. 2002.

² Például az elit szempontjából nyújtott átfogó elemzést POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.

akár a szociológiai, gazdasági etc. diskurzusokra gondolunk, már a tudomány szintjén sem – jelölhet pontos, egyértelműen definiálható tartalmat. Mégis – talán „jobb híján” – ezt használjuk, noha más, a jelenség okozóját megfelelőbben meghatározó kifejezést is lehetne találni, ám egy nagyon fontos ok mégis az idézőjeles szó mellett van: a dolgozatban a jogásztársadalomban bekövetkezett, bekövetkező változásokat már így előrebocsátva úgy lehetne összefoglalni, hogy a *jogászság kölcsönös, a nemzetállami határokat, sőt kontinenseket is átlépő egymástól való függősége*. S a globalizáció kifejezés jelentésének – akár a hétköznapi, akár a társadalomtudományos használatát nézzük – ez az egyik, ha nem a legfontosabb összetevője.

Természetesen tisztában kell lenni azzal, hogy ez csupán tényleg az egyik összetevő, s emellett más, számos korántsem kevésbé fontos dimenziója is megfogalmazható. Továbbá maga a szóhasználat által takart társadalmi jelenség léte, létezése is kérdéses, s ezt a kérdést igen találóan fogalmazza meg *Anthony Giddens*, mikor *Wulfstan yorki* érsek 1014-ben celebrált miséjének egy részeltét idézi: „A világ rohan, és végéhez közeledik”.³ S való igaz, a középkor adott idejében megfogalmazott gondolatok éppúgy egy új kor kezdetét vetíthették volna előre (ilyen új korszakról napjaink távlatából visszagondolva természetesen szó sem lehetett), mint ahogy saját korunk társadalomtudományi, vagy publicisztikai irodalmában is egy ilyesfajta változás, váltás explikálódik. Mégis a felvetett kérdésre talán éppen az egyik legnyilvánvalóbb és leginkább prózai válasz abban a történetben található, melyet a fent idézett szerző tanulmányában leírt: „Egyik barátom a falusi életet tanulmányozza Közép-Afrikában. Néhány évvel ezelőtt, kutatásai megkezdésekor, első ízben keresett fel egy távoli területet. Megérkezése napján meghívást kapott egy helyi családhoz azzal, hogy töltsön el ott egy kellemes estét. Azt várta, hogy megismerkedik az elszigetelt közösség hagyományos szabadidős szokásaival. Helyette a fő esemény az *Elemi ösztön* című film megtekintése volt, videofelvételről. Abban az időben a filmet még a mozikban sem játszották.”⁴ Természetesen ez önmagában semmiféle komolyabb társadalmi hatást nem indukál, azonban rámutat a globális világ egyik aspektusára: nevezetesen a kultúrára, illetve annak globalizálódására. S hogy a globális kultúra nemcsak bizonyos termékek elterjedésében mutatkozik meg, azt bizonyítja *Zygmunt Bauman* egy szemelvénye, ami egy nemzetközi cég alkalmazottjának utazását mutatja be: „Szingapúrból Hongkongba (...) Prágába etc. Ugyanabban a Hilton Szállóban lakik. (...) Ugyanolyan típusú faxot, telefonokat és számítógépeket használ, ugyanazokat a filmeket nézi, és ugyanolyan problémákat beszél meg ugyanolyan típusú emberekkel.”⁵ Emellett az egyébként figyelemreméltó és szembetűnő jelenség mellett természetesen sok más hasonló kérdéskört is lehet feszegetni: a legtipikusabbak a gazdaság,

³ ANTHONY GIDDENS: *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Perfekt Kiadó, Budapest, 2000, 11. p.

⁴ Uo. 17. p.

⁵ ZYGMUNT BAUMAN: *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Polity Press, 1998, Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2002, 140–141. p.

piac, pénzpiac, de ide sorolható a hagyomány, a család, házasság, politika, állam, demokrácia etc.⁶

Talán a mindenki számára leginkább nyilvánvaló probléma, illetve az egyik legnagyobb hatást gyakorló kérdés a gazdasági változás, illetve az ehhez köthető piaci, pénzpiaci kapcsolatok átalakulása.⁷ Anélkül, hogy közgazdasági fejtegetésekbe kezdenénk (ami természetesen nem feladatunk, mi több kompetenciaproblémákkal is meg kellene küzdeni) annyi mindenképpen leszögezhető, hogy a pénz, mint materiális (látható, érzékelhető) eszköz „transzcendentális” jelleget öltött: „a mennyekbe ment”: a tényleges pénzeszközből értékpapír, az értékpapírból elektronikus úton kezelhető fizetőeszköz, majd a komputer által kezelt információ vált, s végül megjelent az *e-cash*, mely már csak könyvelési tétel, és a számítógép önállóan kezeli az üzletmenetet. S az új „pénzzel” kötött üzletek már olyan sebességgel történnek, hogy esetleg csak a folyamatok elejét és végét lehet nyomon követni, de a közbelső transzformációk követhetetlenek vagy láthatatlanok maradnak.⁸ A pénzpiachoz szorosan kapcsolódóan a gazdaság terén is – elsősorban a meglévő jogi keretek adta lehetőségek kihasználásával – új jelenségeket lehet megfigyelni – legyen az akár teljesen a szabad piac, akár az állam általi beavatkozó gazdaság modellje – a nemzetgazdasági keretek között zajló mechanizmusok feletti szintek megjelenése, s ezeknek a szinteknek, illetve a hagyományos nemzetállami keretek gazdasága és állami szervezete közti feszültségek generálódása. Például a nemzetállamok gazdasági szerepének csökkenésével párhuzamosan a határokon átívelő gazdasági szervezetek az államok számára lényegében „páthelyzetet” teremthetnek, hiszen a vállalatok által követelt adózási feltételek költségvetési kiesést indukálnak, ám éppen az ilyen hiány elkerülése végett, ha a feltételek nem teljesülnek a nagyvállalatok távozása ugyanazt (vagy még jelentősebb) bevételkiesést eredményezi. Ezekre a kérdésekre még adekvát választ nem sikerült találni, hiszen a *keynesianizmus* elsősorban nemzetállami keretek közti gazdaságra vonatkozott, s az elmélet a transznacionális formákra egyelőre alkalmazhatatlan.⁹ Ráadásul az említettek egyoldalúságokra is vezetnek, hiszen elegendő csupán a határokon átívelő kereskedelemre tekinteni: „a világban az összkivétel és -behozatal összege szűkségképpen nulla, az export növelése nem lehet minden egyes nemzetgazdaság egyetemes megváltója”.¹⁰ S még mindig a kereskedelemnél maradván a technikai fejlődés és ezzel összefüggésben a kommunikáció felgyorsulása is óriási hatást

⁶ GIDDENS ezen utóbbi. látszólag marginális. vagy éppen a „globalizáció mítosza” alatt tárgyalt kérdésekhez látszólag egyáltalán nem kapcsolódó társadalmi intézményeket is a kérdéskörhöz sorol. Uo. 61–75. p.

⁷ A pénz fontosságáról rendkívül szemléletesen nyilatkozott ALMÁSI MIKLÓS: (az európai közös pénzzel kapcsolatos viták idejéről szólva) „úgy látszik, már mindenről le lehet mondani, a zászlóról, a nemzeti múlttól, a himnuszról, a nemzeti kormányról – rendben van, de a pénzünktől nem fogunk, nem akarunk megválni”. MONORY M. ANDRÁS – TILLMANN J. ATTILA: *Ezredvégi beszélgetések*. Bővített kiadás. Palatinus, Budapest, 2000, 7–22. 18. p.

⁸ Uo. 15. p.

⁹ Uo. 17–18. p.

¹⁰ ANKERL GÉZA: uo. 26. p.

váltott ki: manapság bármikor, bárkivel, bárhol könnyedén érintkezésbe léphetünk; mindez a korábbi kereskedelmi folyamatokra nem volt, szükségképpen nem lehetett jellemző.¹¹ Noha az mindenképpen hangsúlyozható, hogy a kommunikációs technika és általában a technológia ugrásszerű fejlődése bármennyire is fontosnak tűnik, semmiképpen sem okozói sem a nemzetközi termelésnek, sem a transznacionális cégek létrejöttének (ezek a tényezők korábban is léteztek); a technika inkább csak – bár nem az egyetlen, és nem is biztos, hogy szükségképpen - előfeltétele a jelenségeknek.¹² Szintén technikai feltételekhez köthetően a mozdulatlanság, a stagnálás eszményét átvette a mozgás elve, mára a társadalom tagjai, és azok produktumai folyamatos mozgásban vannak és a földrajzi határok, illetve elhelyezkedés jelentősége fokozatosan megkérdőjeleződik.¹³

Kialakult az az általános – korábban kisebb jelentőségűnek vagy akár bizonyos régiókban nem létezőnek mondható – nézet, miszerint az egész emberiséget, annak tevékenységét pusztán gazdasági mutatók alapján lehet és kell megítélni, s valójában az emberi társadalom, illetve társadalmak fejlődése egyetlen (üdvözíthető és üdvözlendő) verseny. Pedig sok esetben meglehetősen nehéz a „kedvező ítélet” elérése, hiszen a gazdasági erőforrások koncentrációja és a piaci liberalizáció, dereguláció úgy tűnik irányíthatatlan folyamatokat idézett elő.¹⁴ S a gazdasági javak előállítását nézve új jelenségnek lehetünk tanúi a posztindusztriális világban: a korábban materiális javak előállítására létrejött koncentráció, nevezetesen a városok területén már nem folyik tényleges termékek létrehozatala, csupán szimbolikus javak termelésével találkozhatunk, ami egyfajta szimbolikus világot teremt.¹⁵ S még egyszer visszatérve a nemzeti keretek között folyó gazdasági tevékenységre és egyéb társadalmi mozgásokra: feltehetően a hatalom felfelé és lefelé történő átcsoportosításának is tanúi lehetünk, mivel egyfelől megjelennek a nemzetek feletti

¹¹ Lásd uo. 23–25. p.

¹² ROBERT WENT: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. 1996. Het Spinhuis, Amsterdam, 2000. Perfekt, 102–103. p. A gazdasági változások összefoglalására továbbá lásd BALÁZS FEKETE: *The Fragmented Legal Vocabulary of Globalization*. Kézirat. 2. p.

¹³ ZYGMUNT BAUMAN: i. m. 122–123. p. Ugyanakkor ez a mobilitás nem mindenki számára egyforma: a globálisan mobilok számára a térnek nincs jelentősége, míg a helyhez kötötteket a körülöttük lévő világ mozgatja, vagyis egyeseknek ez ténylegesen a szabadság, másoknak azonban sokkal inkább kényszer. Ennek részletes kifejtését lásd különösen 136–137. p.

¹⁴ Ennek a szemléletnek a kritikáját a következőképpen fogalmazta meg *Pierre Bourdieu*: „Modern világunk ahhoz a repülőgéphez hasonlítható, melyben nem ül pilóta. Az utastér teli van utasokkal, egy csomó emberrel, akik úgy tesznek, mintha irányítanak, elmélyült képpel osztanak, szoroznak, holott mindnyájan ki vagyunk szolgáltatva a tőzsdei árfolyamok szeszélyes mozgásának...” Uo. 72. p. A versenyről és a gazdaság mindenhatóságába vetett hitről lásd továbbá a 73–83. p.: lásd még ROBERT WENT i. m. 145. p.

¹⁵ Mellesleg ennek köszönhetően a városi létformák is megváltoznak/tak, s ún. *kollázsvárosok* jönnek létre, egymástól elkülönült mozaikok, melyeket a látható (utak, közlekedés stb.) és a láthatatlan (kommunikációs eszközök) infrastruktúra kapcsol össze, továbbá e városok vonzásköre messze meghaladja a korábbi szintet (például Párizs vonzáskörébe már szinte egész Franciaország beletartozik). Ezek a metropoliszok pedig már nemcsak világvárosok, hanem – elsősorban a telekommunikáció révén – városvilágokká válnak, melyek bizonyos szférákban az egész világra kiterjedő befolyással rendelkezhetnek. Vö. LUKOVICH TAMÁS és PAUL VIRILIO. Uo. 326–329. p., 449–452. p.

organizációk, kommunikációs rendszerek stb., melyek kívül maradnak a nemzeti kormányok ellenőrzési mechanizmusain, mely ellenőrzésre egyébként sem lenne meg a megfelelő erőforrásuk, másfelől megnő a nemzetközi, globális megállapodások és intézmények (melyek maguk is nemzetek feletti) szerepe, ami szintén a nemzetek feletti hatalom erősödéséhez vezet. Mindkét – egyébként párhuzamosan alakuló – trend természetesen a nemzeti hatalom csökkenését eredményezi,¹⁶ vagyis „a nemzetállam, úgy tűnik, erodálódik (...és) a pusztító erők transznacionálisak”.¹⁷ Természetesen nem beszélhetünk egy minden megváltoztató, a korábbi viszonyokkal gyökeresen szakító folyamatról, de az sem igaz, hogy csupán üres frázisról lenne szó; a két véglet között azonban kimondható, hogy korunk társadalmát jelentős mértékben formáló, átformáló gazdasági, jogi változások mennek, mentek végbe, melyeket a következőkben foglalhatunk össze. A nemzeti piacokat fokozatosan globális, nemzetközi piacok váltják fel; a nemzetközi vállalatok súlya, ereje folyamatosan növekszik; a nemzetállamok szerepe beszűkült, a nemzetközi szabályozó szervezetek pedig sok esetben elégtelenek a problémák kezelésére; a monetarista és neoklasszikus gazdasági paradigmák általánosan elfogadottá váltak.¹⁸

Továbbá jelentős fordulat következett be a tradicionális család- és házasságmodell terén, anélkül, hogy ez a folyamat a társadalom tagjai számára egyáltalán észrevehetővé vált volna, hiszen az *átmenet* fokozatos és úgymond „bársonyos” volt, mellőzött mindenféle látható „erőszakot”, illetve markáns váltást; ezen társadalmi intézmény esetében az említett fordulat lényege a család és a házasság gazdasági szerepének elhalványulása folytán bekövetkezett értékrendváltás.¹⁹ S végül, ám talán mégis az egyik legégetőbb kérdésként aposztrofálva ide sorolható az összpopuláció növekedése és az életszínvonal emelésére irányuló törekvések következtében meglévő, a környezeti problémák globális jellege és kezelésének globális módja, mindez egyidejűleg a szegényebb és gazdagabb országok közötti, illetve az országokon belüli elsősorban etnikai (de ide sorolhatóak a vallási, pozícióból adódó, etc.) jellegű konfliktusok számának és jelentőségének megnövekedése, mely kérdések megoldása egyre égetőbbé válik, és feltehetően tudatos – elsősorban oktatási és politikai – tervezést igényel.²⁰

¹⁶ Az első folyamatra példának hozható az összes transznacionális pénzügyi szervezet, bank vagy egyéb kereskedelmi, illetve ipari vállalat, az utóbbira pedig az jól ismert már meglévő nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO), melyek befolyásolási spektruma bővíthet vagy az éppen még mindig alakuló Európai Unió, mely szupranacionális szerv éppen létrejöttével bizonyítja a hatalmi átsztruktúráldást. Ennek részletes kifejtését lásd PAUL KENNEDY: *A XXI. század küszöbén*. HarperCollins Publishers. 1993, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 127–128. p.

¹⁷ G. H. VON WRIHTOT idézi ZYGMUNT BAUMAN: i. m. 2002. Az államok erőforrásainak elégtelenségére pedig lásd 104–105. p.

¹⁸ ROBERT WENT: i. m. 28–31. p.

¹⁹ Az értékrendváltás egyébként egy sor társadalmi intézményben, illetve – első pillantásra a globalizációs folyamatoktól függetlennek látszó – kulturális attitűdben is megtestesül. Vö. ANTHONY GIDDENS: i. m. 61–75. p.

²⁰ Vö. PAUL KENNEDY: i. m. 95–118. p., illetve 305–323. p.

... és jogi kérdései

A globalizációnak, mint folyamatnak nemcsak technológiai, társadalmi, gazdasági következményei (egyúttal okai) vannak, hanem a szellemi életre is rendkívüli hatással lehet (van). A jog, illetve a jogászság szempontjából ilyenek tekinthető bizonyos jogágak átalakulása, és új jogágak, jogi formulák, megjelenése, továbbá az ezekhez köthető elméletek sok esetben tömeges exponálása.²¹ Hogy csupán egy példát emeljünk ki, az említett elméletek közé tartozik *William B. T. Mock* – elsősorban a jogi oktatást érintő – összehasonlító elemzése, aki az információs technológia fejlődését, s annak a jogi oktatásra gyakorolt hatását az ipari forradalom indukálta változásokhoz hasonlítja; ugyan az ipari társadalom megjelenésével a jogászképzés még sokáig az agrárelvek szerint folyt, ám az átalakulás elkerülhetetlenül meghozta az új tárgyakat tartalmazó struktúrát (munkajog, társasági jog etc.), továbbá átformálta a hagyományos tárgyak tananyagát.²² Hipotézise szerint az utóbbi évtized „technikai forradalma” hasonló helyzetet teremtett, és a tradicionális képzés szintén lassú reformokon fog keresztülmenni: egyfelől új tárgyak jelennek meg, mint a komputer jog, *internet* jog, másfelől a meglévő stúdiumok az információs társadalom értékeinek megfelelően módosulnak; másképpen: előtérbe kerül az információt, mint a társadalom új szervező elvét számításba vevő jogi gondolkodás átadása (a jogalkalmazásban az egyes jogágak szabályozásainak már sokszor adaptált a gyakorlatra vonatkozó analógiáinak ismertetése, arra vonatkozó készség kialakítása, pl. tulajdonjog és az információ, mint tulajdon, vagy az információkkal való visszaélés, és a büntetőjog relevanciája).²³ Szintén ilyenek tekinthető – elsősorban szociológia: szempontból vizsgálva – bizonyos már meglévő jogágak jelentőségének, és alkalmazási gyakoriságának megnövekedése; ezek közé tartozik mondjuk a nemzetközi magánjog térnyerése. Erre szolgátat példát *James W. Bowers*nek elméletében az ún. jogi adaptációs mechanizmusra hozott példája: *Kalifornia* és *Luisiana* kereskedelmi relációja.²⁴ A kevésbé önálló Luisiana gazdasága

²¹ Csak példaként említve a már meglévő jogágakra gyakorolt hatás, illetve az ahhoz köthető joggyakorlat problémáira reflektál a csődeljárás esetében CHARLES J. TABB: *Lessons from the Globalization of Consumer Bankruptcy*. 30. *Law and Social Inquiry*. 763. 2005.

²² Vö. WILLIAM B. T. MOCK: *Informing Law Curricula: Modifying First-Year Courses to Reflect the Information Revolution*. 51. *Journal of Legal Education*. 554. 2001. 554–556. p.

²³ Uo. 554–567. p.

²⁴ James W. Bowers elméletének lényege, hogy kiindulópontként egyfajta közgazdasági alapvetés szerepel: nevezetesen a minimális befektetés-maximális hozam, mely indukálja a jogi doktrínák alkalmazásának feltételeit: bármely társadalom azt a jogi doktrínát fogadja el, mely a leghatékonyabban szolgálja – a legkisebb ráfordítás és legnagyobb haszon elvének megfelelően – a gazdasági tranzakciókat, és egyéb ökonómiai mechanizmusokat. Minden társadalom internális viszonyaiban az optimális jogot alkalmazza, mely – minthogy struktúrájuk is differenciált – bizonyos mértékben más társadalmakhoz viszonyítva különböző: a megalkotott, illetve használt jogrendszer az adott társadalmi viszonyok produktumaként objektívalódott, vagyis mindegyik jogrendszer az adott társadalom számára a legoptimálisabb. Azonban a kialakult társadalmak gazdasági kapcsolataik révén egyre jobban egymásra utaltak, következésképpen jogrendszerük is találkozik, rosszabb esetben összeütközésbe

a kereskedelmi biztonság érdekében az államon kívüli partnerekkel való viszonyuk során azok normatíváit adaptálja – mely kevésbé költséges, mint fordított szituációban a különféle kereskedelmi partnereknek a lokális jogot elfogadniuk – így praktikusán akkor is az Egységes Kereskedelmi Kódex (*Uniform Commercial Code*) szabályozza a Luisiana-i gazdasági forgalmat, ha történetesen az állam nem léptette azt hatályba.²⁵

A példaként említett hipotéziseken túl a szakirodalom alapján összegzésekképen elmondható, hogy a globalizáció a következőkben érinti a hagyományos jogelméleteket. 1. Mindenekelőtt a nemzetállam, és a hozzá köthető jogalkotás, illetve jog szerepét ássa alá, vagyis a nemzetekhez köthető állam, társadalom és jogrendszer, mint áthatolhatatlan entitás már nem tanulmányozható többé izoláltan. 2. A jogra már talán nem tekinthetünk úgy, mint a nemzetek joga és a nemzetközi jog kettősségére, illetve utóbbira csak, mint szuverén államok kapcsolatából eredő jogokra és kötelezettségekre. 3. Kihívás elé néznek a jogelméletek azon a téren is, ahol a jogot olyan jelenségként látják, mely a kultúrából, tradícióból, szokásokból ered. Természetesen a „*normatív pluralizmus*” fontos maradhat, de ez a kifejezés vagy többletjelentést kap, vagy más kifejezések is megjelennek mellette, így – anélkül, hogy ezekre itt pontos definíció adhatnánk – tagadhatatlan szociológiai jelentőségüknél fogva szerepet kell kapnia az állami jog mellett a nem állami jog, természetesen a tradíció, a kultúra, jogi rend mellett a nem jogi rend, és rendszer, etc.²⁶

A jogászságot szintén különösképpen érintő kérdés az állam szerepének megfogalmazása, melynek egyfelől van jogelméleti, államtani, államelméleti, vonatko-

kerülnek egymással; ideális esetben a társadalmi konnektiót követően egy kooperációs jogi doktrínális fejlődés, kölcsönös kiaknázás alakul ki. A gazdasági elméletnek megfelelően valószínű, hogy az internális viszonyokhoz megfelelő jogrendszer a kívülállók (*outsiders*) számára szuboptimális; ökonomiai aspektusból bármelyik helyi jog adaptációja hatékonyabb és kisebb tranzakciós költséggel jár, mint jogrendszereken átívelő közös (kooperatív) – több, eltérő jogi doktrínát is magukban foglaló – szabályozásokat létrehozni. (A belső és a külső jogok párhuzamos adaptálására példa az 1980-as Bécsi Egyezmény (*The United Nations Convention on Contracts for the International Sales of Goods*); az Egységes Kereskedelmi Kódex második szakasza, melyet a legtöbb amerikai állam hatályba léptetett; az amerikai alkotmány hatása a jogalkalmazásra; továbbá a WTO és a NAFTA létrehozása.) Azok a modern társadalmak, melyek „gazdagsága” a kölcsönös tranzakciókon múlik, előnyben részesítik az externális jogrendszerekhez történő harmonizációt. Minden valószínűség szerint a kisebb társadalmak adaptálják a koordinációs jogot, vagy az externális jogi doktrínákat, mivel a nagyobb, több erőforrással rendelkező, relative önellátó társadalmak az idegen jog befogadására kevésbé rászorultak, s inkább saját jogrendszerüket fejlesztik. Vö. *City of Philadelphia v. New Jersey*. 437. U.S. 617. (1978.), illetve JAMES W. BOWERS: *The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut*. 52. *Journal of Legal Education*, 68. 2002, különösen a 71–74. p.

²⁵ BOWERS – talán nem minden kétséget kizárva – anekdotikus bizonyítékokra hivatkozik, mikor azt állítja, hogy louisianai jogászokkal való beszélgetések alapján meggyőződhetünk, hogy polgári törvénykönyvük kötelmekre vonatkozó része csupán „papíron érvényesül”. *Uo.* 73. p.

²⁶ Vö. WILLIAM TWINING: *Globalization and legal theory*. Butterworths. London. Edinburgh. Dublin. 2000, különösen a 252. p., és általában a 9. fejezet. 245–257. p. Például a nemzetközi vállalatok közötti arbitrációs döntések már nem a nemzetállami szabályokon alapulnak, vagyis létezik az államoktól független, autonóm jogrendszer. Az új jogi rendszer és a hagyományos nemzetállami jog különbségeire lásd BALÁZS FEKETE: i. m. 5. p.

zása, másfelől beszélhetünk alkotmányjogi, tételes jogi relevanciáról is. Zygmunt Bauman éles megfogalmazásában „a szuverenitások névlegessé, a hatalom névtelenné, a helye pedig üressé vált”.²⁷ Ehhez a rövid, ám sokat sejtető mondathoz szorosán kapcsolódik Szilágyi Péter, a globalizáció és az információs társadalom nevekkel aposztrofálható tendenciáknak a jogelmélettel szembeni kihívásait elemző tanulmánya, s tanulmányában részletesebben vizsgálja az említett folyamatot, s annak az államra, államokra, államszervezetek működésére gyakorolt hatását. A tanulmány egyik fő gondolatmenete szerint a gazdasági globális kapcsolatok a társadalomban döntőnek bizonyulnak, ám az ezekből adódó konfliktusok „megfelelő intézményesítése hiányzik”, s a globalizálódás „nem vezet „automatikusan a gazdasági formák és a jogintézmények konvergenciájához”. „A szuverén nemzetállamok kora lejárt, *Leviathán* megöregedett, netán elaggott. (...) A nemzetállam és joga tehát egyre kevésbé alkalmas az új szabályozási szükségletek kielégítésére, ezért elméleti tisztázást is igényel a nemzetállam jövőjének, a transznacionális jogrendnek és politikai berendezkedésnek a kérdése.”²⁸ A fenti, az államra vonatkozatható felvetések kétségkívül érdekes, és értékes megállapításokat tartalmaznak, s mindehhez még hozzátehető, hogy ezen túl a jogelméletet illetően mások is hasonló gondolatokat fogalmaztak meg; noha ezek a tanulmányok kevésbé az államelméletet és inkább kifejezetten a jogelméleti problémákra reflektálnak, mindazonáltal gyökerük – nevezetesen a globalizáció által megváltozott társadalmi, és az erre nem vagy kevésbé reagáló jogi szituáció – közös. Ilyennek tekinthetők – legalábbis részben – *Volkmar Gessner* és *Ali Cem Budak* szerzőpáros által megállapítottak, miszerint a tradicionális jogállami modellek és elméletek kiegészítésekre, változtatásokra szorulhatnak, s ez fordulatokat idézhet elő a modern jogelméletekben is, melyek a klasszikus elvekhez hasonlóan jelenleg nem tudnak mindenben megfelelő választ adni napjaink globális jogi folyamataira.²⁹

²⁷ ZYGMUNT BAUMAN: i. m. 109. p.

²⁸ SZILÁGYI PÉTER: A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. *Magyar Közigazgatás*. LIV. évfolyam. 3. szám. 2004. március. 141–147. 141–42. p. A szerző rendkívül szemléletes módon írja körül a szuverenitást érintő problémát: „Leviathánt, a szuverént keresztapja *Hobbes* szerint megilleti az a jog, hogy döntsön arról, mely tanítások károsak a köznyugalomra, és azokat be is tiltsa. Lengyel Leviathán megkísérelte a pornófilmek betiltását, tucatnyi erotikus tévécsatorna nevette ki. Magyar szocialista Leviathán állította anno, hogy nem gyűrűzik be, mármint az olajválság, de begyűrűzött. A példák szinte végtelenül sorolhatók tovább. De *Hobbes* azt is mondta, hogy a szuverén addig igényelheti az engedelmességet, amíg megvan a hatalma. *Non veritas, sed autoritas facit legem*. Ha oda az autoritás, hol a lex?” *Uo.* 141. p.

²⁹ „Mind a klasszikus, mind a modern jogelméletekben a jog fogalma a legitimáció koncepciójából vezethető le, s ebben az esetben a jogszabályok a nemzetállamok polgárai általi elfogadottsághoz köthetők. Azonban az állampolgárság és nemzetállam fogalmak jelentése globális szinten elveszti egymással való kapcsolatát, párhuzamos voltát: ennél fogva a nemzetközi jogalkotás és jogszolgáltatás legitimációja (alapuljon ez a legitimáció akár az egyes államokon, akár kereskedelmi szervezeteken) problematikussá válik. Ebben az összefüggésben a kereskedelmi jog (*lex mercatoria*) és a nemzetközi arbitrációs bíróságok legitimációja is megkérdőjelezhető. VOLKMAR GESSNER and ALI CEM BUDAK: *Emerging Legal Certainty: Empirical Studies on the Globalization of Law*. Dartmouth Publishing Company. Aldershot. England. 1998. 12. p.

Catherine Valcke mind az államra, mind a jogra vonatkozó globalizmus tekintetében három különböző forgatókönyvet (*scenario*) lehetőségét explikálta. 1. A gazdasági és jogi korlátok „ledöntéséhez” az érdekeltek egy az egységes jogi világhoz köthető, annak megfelelő végrehajtó, törvényhozó és jogszolgáltató apparátust hoznak létre, egyfajta „világkormányt”, mely esetben *Francis Fukuyama* jóslata szerint³⁰ a különféle jogrendszerek fuzionálnak, s így a *weberi* formális racionalitás a nemzeti szintről globális szintre kerül. 2. A nemzetállamok eltűnnek (vagy már talán klasszikus értelemben el is tűntek) de nem helyettesíti azokat egy más szintű formális racionalitás, s ebben az esetben az államok helyett informális társadalmi korlátok és kapcsolatok érvényesülnek. A jog – legalábbis az általunk ismert formában – megszűnik létezni, s helyette egyfajta posztmodern, horizontális, határon átívelő normativitás kerül.³¹ (Mellesleg az előbbi két forgatókönyv esetében a jog-összehasonlítás, mint diszciplína egyszerűen értelmét veszti.) 3. A nemzeti és nemzetközi jog megkülönböztetése fennmarad, csupán a kettő közötti összefüggések lesznek mélyebbek, másképpen: a két jogi szint közti a formális kapcsolatok proliferációjáról beszélhetünk; ugyanakkor természetesen az állami szuverenitás fogalma és annak gyakorlata megváltozik.³²

³⁰ A hivatkozott „jóslat” FRANCIS FUKUYAMA: *The End of History and the Last Man*. Avon Books Inc. New York. New York. 1992. című munkáján alapul. Magyarul lásd *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1994. Fukuyama könyvében a Szovjetunió összeomlásakor a korszellemnek megfelelően dolgozta ki tézisét, miszerint elérkezett a történelem vége, a magángazdaság kétségtelenül győzedelmeskedett.

³¹ Valcke ehhez *Günter Teubner*t idézi: „A magas fokon globalizálódott gazdaság és az alacsonyabb szinten globalizálódott politika kettőssége egy olyan globális jogot hív életre, mely esetben már nem beszélhetünk törvényhozásról, politikai, alkotmányos normákról, és ezen normák politikailag meghatározott hierarchiájáról. A jogforrási hierarchia, annak politikailag meghatározott törvényhozássával és alkotmányozásával a csúcán megtörik a globalizáció nyomása alatt, s ami ezt helyettesítheti már csak egy *heterarchikus* rendszer lehet. A klasszikus politikai szabályalkotás helyét más típusú szociális normaalkotás veszi át.” CATHERINE VALCKE: *Global Law Teaching*. 54. *Journal of Legal Education*, 160. 2004., 165. p.

³² Ennek a lehetőségét ecseteli *Paul Hirst* és *Grahame Thompson* hangsúlyozva, hogy a gazdaság a globális világban is szabályozható marad: „Annak a világnak, mely különféle mind nemzeti, mind nemzetközi szintű politikai erőkből, kormányzati szervekből, egyéb szervezetekből tevődik össze szüksége lesz egy közhatalmi funkciót ellátó „összekötő kapocsra”, ami relative konzisztens módon szervezi és vezeti a különféle tevékenységeket. Ennek a modellnek az elvi alapja a *Rechtsstaat* és a nemzeti alapon szerveződő állam marad. Noha az állam annak régi értelmében már nem szuverén (...) de továbbra is a törvényhozó szerepével bíró, legitimitációval rendelkező autoritás és annak legitimitációval rendelkező tevékenysége marad meghatározásának középpontjában.” PAUL HIRST and GRAHAME THOMPSON: *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Polity Press, Cambridge, 1996, 278–279. p. Mellesleg a hivatkozott szerzőpáros öt tézisben összefoglalható megállapítása, hogy 1. a modern ipari termelés óta létezik egyfajta globális gazdaság; 2. a legtöbb vállalat valójában nemzeti alapon működik; 3. a tőkebefektetések nagyságát tekintve a harmadik világ továbbra is marginális szerepet játszik; 4. Európa, Japán és Észak-Amerika dominanciája valósul meg a gazdasági folyamatokban, s valójában 5. e három „hatalmi tömbnek” van meg a képessége, hogy kormányzati nyomást gyakoroljon a gazdasági trendekre. A felvetések kritikájaként elmondható, hogy a technológiai változások sok esetben nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív megújulással is jártak; a gazdaság soha nem volt teljesen önkényes, de nem is volt „feltétlenül engedelmes” a politikának; a változások ún. „kritikus szintjének” megállapítása önkényes; a szerzőpáros is

Valcke – egyébként többé-kevésbé *Paul Kennedy* a nemzetállamok tekintetében összegző megállapításával összhangban³³ – a harmadik verziót tartja a legvalószínűbbnek, s kiemeli, hogy legyen a globalizáció hatása bármilyen erős is, a nemzetállami formáció marad az esszenciális politikai egység; továbbá ugyan kétségtelen, hogy a transznacionális – akár formális értelemben vett, tehát jogi keretek között történő – kapcsolatok egyre sűrűbbek, számosabbak, csak az államok képesek a szerződések tényleges kikényszerítésére, a tulajdonjog garantálására, vagy a szociális biztonság megteremtésére, illetve fenntartására. Az persze látható, hogy az egyre gyakrabban megújuló kommunikációs technológia, vagy az internacionális piac gyengíti az állam – főleg klasszikus értelemben felfogott – szerepét, ám a demokratikus autoritás egyetlen birokosa továbbra is az állam marad.³⁴ S noha kétségtelen, hogy egyesek eltúlozzák mind a globalizáció jogi következményeit, mind magát a gazdasági-társadalmi folyamatot, ám az is igaz, hogy a kérdés: vajon létező folyamatról beszélhetünk?, illetve van e valamilyen komoly hatása a globalizációnak? megválaszolása önkényes kritériumok felállításától függ. Önkényes a gazdaság internacionalizálódásának egy bizonyos szintjétől „globális gazdaságról” beszélni,³⁵ s önkényes a technológiai fejlettség egy bizonyos szintjét küszöbként felállítani, etc. mégis a szakirodalom többsége (még a szkeptikusok is) egyetért abban, hogy a 70-es évektől kezdődően megváltozott gazdasági feltételek, illetve tényleges gazdasági formációk és környezet jött létre, továbbá, hogy a társadalom is jelentős átalakuláson ment, illetve megy keresztül. Továbbá ennek a folyamatnak szükségképpen beszélhetünk jogi relevanciájáról, s a kérdés inkább az, hogy milyen mértékűnek kell lennie a jogi változásnak, miképpen reagáljanak az elméletek erre a változásra. Mindezek után – egy kissé elszakadva a jogi, illetve elméleti kérdésektől, de azért továbbra is figyelemmel rájuk - nézzük meg, hogy a jogásztársadalom szempontjából milyen folyamatok figyelhetők meg, illetve milyen tendenciákra lehet számítani.

nemzetállamok feletti szinten képzelet el a kormányzást (sőt egyfajta az említett három blokk integrált kormányzásának vízióját vetítik az olvasó elé); végül a vállalatok sokszor ténylegesen köthetők nemzetállamokhoz (főleg a székhely tekintetében), ám ez magyarázható a vállalatok érdekeinek megfelelő kormányzati politikával is. A mű összefoglalásához és kritikájához lásd BRUNCZEL BALÁZS: *Globalizáció: mítosz vagy valóság?* www.inco.hu/inco/7/global/cikk2h.htm

³³ Paul Kennedy összegző álláspontja az, hogy „bár a nemzetek feletti irányzatok gyengítették az állam önállóságát és szerepét, nem jött létre megfelelő pótlék, amely helyettesíthetné mint olyan alapvető egységet, amely választ ad a világban végbemenő változásra”. PAUL KENNEDY: i. m. 130. p.

³⁴ CATHERINE VALCKE: i. m. 167. p.

³⁵ *Norman Angell* a korabeli híres szakértő a következőket írta „*Az illúzió kora*” című munkájában: „a jelentősebb európai gazdaságok összefonódásának foka immár elképzelhetetlenné tett egy háborút”. ROBERT WENT: i. m. 176. p. Ezeket a sorokat néhány hónappal azelőtt vetette papírra, mielőtt az Osztrák–Magyar Monarchia ágyúí – a történelem egyik legnagyobb fegyveres konfliktusának nyitányaként – 1914. július 28-án megkezdtek Belgrád bombázását. Másképpen, mint tanulság: egyrészt bizonyos jelenségek „csalókanak” tűnhetnek, másrészt a jelenségek értékelése sok esetben valóban szubjektív.

A jogásztársadalmat érintő kihívások és változások

A globalizációnak a jogásztársadalom (és a jog) tekintetében két – látszólag egymástól független – hatása különíthető el: egyfelől a jog és a jogászság autonómiájának problémakörét felvető, a különböző más professziók és ezekhez a szakmákhoz kötődő tudáshalmaznak a jog területére történő behatolása, egyfajta a jog és más tudományágak mixtúrájának létrejövetele, másfelől pedig a hagyományos, a jogszolgáltatáshoz kapcsolódó szervezetek, intézmények, korábbi, tradicionális struktúrájának megváltozása és ezzel együtt a jogászság szemléletében történő átalakulása. (Ez utóbbihoz, ti. a professzionális jogi kultúrához, pedig szorosan kapcsolódik a laikus jogi kultúrának az átalakulása, és egyúttal, egyszerűen fogalmazva a jog bizonyos mértékű eltávolodása az eddigi hagyományoktól, s noha e kérdés nem elsődleges tárgya az elemzésnek, mégis óhatatlanul szükséges kitérni erre is.) Mindkét, jól körülhatárolható folyamat közös következménye – s elemzésünk szempontjából ennek tulajdonítható a legnagyobb jelentőség –, hogy nemcsak pusztán szervezeti, professzionális változásról van szó, hanem átalakul a hagyományos jogi kultúra is. Ez az átalakulás jelen esetben, éppen globális voltából következően szinte minden jogi kultúrára kihatással van: éppúgy befolyással lehet a tradicionális jogkörökre, (például az afrikai, vagy vallási jogcsaládok) mint a kontinentális, vagy *common law* jogi kultúrára.³⁶

Az elsőként említett problémakör napjaink egyik, a jogásztársadalmat érintő legnagyobb változása, nevezetesen a *multidisziplináris praxis* megjelenése, illetve annak a gyakorlatban történő egyre nagyobb elterjedése; a folyamat immáron több, mint egy évtizede fokozatos feszültséget indukál a jogászai professzió és más a jogi praktikumhoz szorosabban kapcsolódó, ám a jogászság által illetéktelennek tekintett, mégis több-kevesebb jogi munkát is ellátó professzió között; sőt az említett feszültség az utóbbi egy-két évben még erőteljesebbé vált, mivel olyan, a gazdasági-pénzügyi élethez kapcsolódó transznacionális vállalatok jelentek meg, és terjeszkedtek, melyek ellátnak a jogásztársadalom által saját, privilegizált tevékeny-

³⁶ Noha az is igaz, hogy a tradicionális jogi kultúrákra való hatása korántsem olyan egyértelmű, nyilvánvaló, ahogy azt elvárnánk, s az ott található jogi gondolkodásmód – még a globalizáció hatása alatt is – az euro-atlantitól egészen eltérő jellegű; sőt a globális hatás eredményeképpen valamilyen szinten érvényesülő liberális jogi megoldások és a hagyományos vallási „gyógymódok” között sok esetben komoly feszültségek is tapasztalhatók. Ennek fő oka nemcsak a társadalom hagyományokhoz való ragaszkodásában rejlik, hanem a globális technika elterjedésében, mely a tömegmédiá segítségével a tradicionális értékeket is közvetíti, így azok a partikuláris kapcsolatokból egy tágabb szintre léphetnek. Adalékként csak két szemelvény: „Thaiföldön egy *Sawat* nevű mezőgazdasági munkás, miután elütötték, a vétekestől elutasított mindenféle kártérítést, mivel úgy gondolta ez volt a karmája. *Janya* pedig, kit egy jogositvány nélküli motoros ütött el szintén nem fogadott el kártérítést, mondván: biztos, előző életükben a baleset fordítva történt meg.” Vagyis a thaiföldi igazságtalanság (*khwan mai pen tham*) azt jelenti, ha valamelyik fél elégedetlen marad tekintet nélkül arra, ki volt a vétkes, igazságosság pedig azt, hogy a felek elfogadják a konfliktus kimenetelét, tekintet nélkül a reparációs elvre. Lásd DAVID M. ENGEL: *Globalization and the Decline of Legal Consciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand*. 30. *Law and Social Inquiry*, 469. 2005. 504. p. és 502–511. p.

ségi körébe ítélt jogi feladatokat is.³⁷ A több diszciplínát magába foglaló praxis fogalmának *Ramón Muller* által megfogalmazott definíciója tekinthető talán a leginkább autentikusnak,³⁸ miszerint akkor beszélhetünk multidiszciplinaritásról, amennyiben az adott szervezet a jogi feladatokon túlmenően más professzióhoz tartozó hatáskörben is tevékenykedik, a szervezet különböző professziókhoz tartozó tagjai a működésük során nyert bevételekből részesednek, s végül a szervezet hivatásszerűen jogi munkát végző, jogi képesítéssel ellátott tagokkal is rendelkezik. A fogalomtól szükséges élesen distinkcionálni a szakmák közti kooperációt, amit a multidiszciplinaritástól elsősorban a szervezeti egység és a részesedések formalitásának hiánya különböztet meg.³⁹ A jogi praxis és ezzel szoros összefüggésben maga a jog autonómiája nem egy „céhszerűen” zárt tevékenységi kört jelent, hanem az explicit módon megfogalmazható értékekkel körülírható. Ilyen értéként jelennek meg a *függetlenség*, mely nemcsak a bírák ítélkezési függetlenségét, hanem általában véve a köz érdekében megvédendő szakmai „szabadságot” is jelenti; a demokratikus jogállam nélkülözhetetlen kellekeként számontartott jogász és ügyfél közti *professzionális privilégiumok*; végül az *érdekek konfliktusaként* aposztrofálható a jogászi és más szakmai szférák eltérő ügyfélkapcsolataiból eredő érdek- és értékkülönbség.⁴⁰

Az európai kontinensen az 1990-es évek elején kezdődött, a regionális kamarákon belül, illetve uniós szinten lefolytatott multidiszciplinaritás körüli viták az 1997-es Európai Ügyvédi Kamarák Szövetségének berlini konferenciáján csúcsozodtak ki, s a konferencia záródokumentuma ugyan látszatra rendezte a problémát, ám a vita – különösen, ha tekintetbe vesszük a nemzeti szabályozások privilégiumát – korántsem csitult el: a dokumentum szerint „a multidiszciplináris praxis jogászok és nem jogászok között megengedhetetlen”,⁴¹ ám az európai országok egy része mégis más szabályokat alkalmaz. A partikuláris szabályozásokat megvizsgálva megállapítható, hogy a kontinens országai – Franciaországot és Németországot

³⁷ A jogászság és más professziók közti feszültségről, illetve ennek amerikai és európai reakcióiról részletesebben lásd JOHN B. ATTANASIO: *The Brave New World of Multidisciplinary Practice*. Foreword. 50. *Journal of Legal Education*, 469. 2000.

³⁸ A fogalom kiválasztásakor azt tartottuk szem előtt, hogy a folyamat elsősorban az európai kontinensen – a nem jogászi professzió jogi szférába való behatolásával - kezdődött, éppen ezért az Európai Ügyvédi Kamarák Szövetsége, és személy szerint MULLERAT elnök folytatta e témakörben a legalaposabb vizsgálatokat. *The Multidisciplinary Practice of Law in Europe*. 50. *Journal of Legal Education*, 481. 2000. Az USA területén, az európai folyamattal ellentétben, a jogi szakmai csoportok hatoltak be a nem jogi tevékenységek szférájába. Lásd HOWARD ABADINSKY: *Law and Justice. An Introduction to the American Legal System*. Nelson-Hall. Chicago, 1990, 109–114. p.

³⁹ RAMÓN MULLERAT: i. m. 481–482. p.

⁴⁰ A bírói pálya egyértelmű függetlensége mellett rendkívüli a jelentősége az ügyvéd részéről a védői módszerek megválasztásának szabadságában, vagy a szerződési szabadságban megtestesülő szakmai függetlenségnek, noha *Sandra Day O'Connor* főbíró véleménye szerint mindez „állandó harcot jelent a gazdasági önérdékkel”. Az érdekek szempontjából a multidiszciplinaritás talaján előretörő könyvelői professzió képvisel gyökeresen eltérő értékeket: míg a könyvelő a közérdek figyelembevételével tevékenykedik, az ügyvéd kizárólag a fél érdekeit köteles szem előtt tartani. Uo. 482–483. p.

⁴¹ Uo. 485. p.

kivéve – bizonyos megszorításokkal a kooperatív tevékenységen kívül az interprofesszionális együttműködést általában tilalmazzák. (Semmilyen formában nem engedélyezik a kooperációs társulásokat Portugáliában, Dániában; nagyon erős megszorításokkal, illetve csupán kooperatív formában lehetséges Hollandiában, Belgiumban, Spanyolországban; Németországban az érdekkonfliktus tiltása mellett elviekben megengedett, ám a gyakorlatban elenyésző az ilyen tevékenységet folytató társulások száma és nagysága; Franciaországban a bíróság pedig felülbírált az Ügyvédi Kamara tiltó rendelkezéseit és 2001-től az interprofesszionális tevékenység megszorításokkal, de megengedett. A francia ügyvédség a Harmadik Köztársaság idején megnyílt állami szerepvállalás lehetőségét kihasználva egyre aktívabban vett részt a politikai, adminisztratív szférában, és a '70-es évektől – teret adva a könyvelői, jogtanácsosi professziónak – egyre inkább kivonult a gazdasági életből.⁴²) Magyarországon a vonatkozó jogszabály – az ügyvédi hivatás függetlenségének törvényi deklarálása mellett – kimondja, hogy ügyvédi irodákat kizárólag ügyvédek alapíthatnak és működtethetnek;⁴³ tehát jelenleg a multidiszciplinaritás a magyar jogi praxisban explicite nem megengedett.

Sokkal kérdésesebb a helyzet a *common law* jogterületein, mivel ezekben a régiókban kitartó küzdelem folyik az interprofesszionális tevékenység engedélyezéséért, s ennek eredményeképpen Kanadában, Angliában (a *solicitor* szférában) gyakorlatilag felszabadították a korábban „zárt” jogász tevékenységet. Az Egyesült Államokban az Ügyvédi Kamarák Szövetsége (ABA) bizottságot hozott létre a kérdéskör vizsgálatára, és előíranyozta a Bizottságnak, hogy tegyen javaslatot a professzionális tevékenység szabályozására. A Bizottság javaslata szerint a multidiszciplináris praxis további tilalma fenntarthatatlan, s a Kamarának ennek érdekében a tagállami törvényhozásokra nyomást kell gyakorolnia; a kamarai döntéshozó szerv (*House of Delegates*) azonban heves viták után fenntartván a jogászság (és a jogi praxis) autonómiáját, elutasította a Bizottság 2000 őszén született végső javaslatát.⁴⁴ A jogi piacon a szakmák közti együttműködés legelterjedtebb Ausztráliában, ahol az eredeti jogász elsőbbiséget előrevetítő elképzelésekkel szemben a legnagyobb pénzügyi társaságok dominanciája realizálódott.⁴⁵

Felmerül a kérdés, hogy mi indukálja az egyes régiók, illetve országok közti rendkívüli eltérést; vajon a jog, a jogrendszerek diverzitása okozhatja ezt, vagy esetleg egészen más (például társadalmi, jogásztársadalmi) okai lehetnek? Az elté-

⁴² A luxemburgi székhelyű Elsőfokú Bíróság a multidiszciplinaritás megnyitására irányuló kérésre 1997-ben az „a közérdek igazságszolgáltatáshoz való jogára és a demokrácia védelmére” történő hivatkozással elutasította. Vö. RAMÓN MULLERAT: i. m.; PHOEBE A. HADDON: The MDP Controversy: What Legal Educators Should Know. 50. *Journal of Legal Education*, 504. 2000.; ROBERT W. GORDON: Modes of Legal Education and the Social Conditions that Sustain Them. <http://islandia.law.yale.edu/sela/gordone.pdf>. 2004.

⁴³ Lásd 1998. évi XI. tv. az ügyvédekről 3. § (1) és 67. §., 83. §.

⁴⁴ A szakmák közti együttműködés tekintetében *Michigan*, *Minnesota* és *Colorado* államok törvényhozó szervei követvén legfelső bíróságaik döntéseit, engedményeket tettek. Vö. PHOEBE A. HADDON: i. m., különösen az 504–507. p.

⁴⁵ DAVID WEISBROT: i. m. 33. p.

rés okai egyfelől – a francia minta alapján, ahol a vezető öt nagy ügyvédi és könyvvizsgálói cég (*Big Five*) mindegyike megtalálható – egyértelműen gazdasági erődökre vezethető vissza, másfelől azonban magában a jogászképzésben keresendő: angolszász jogterületeken az integrált tematika alapján és a relative gyenge keretek között történő jogi oktatástól kevésbé „idegen” a professziótól távolabb eső, ám azzal összefüggő tárgyakat tartalmazó struktúra, illetve tananyag. Továbbá a gazdasághoz kapcsolhatóan az amerikai típusú piacositott felsőoktatási és jogászképzési rendszernek köszönhetően a pluridiszciplináris szemléletmód az oktatásban könnyebben előretör, mivel az intézmények a tudományos értékekhez, vagy az osztályokhoz kevésbé, a praxis követelményeihez azonban jobban kötöttek, mint ahogy a *New York Times* egyik cikkében is olvasható: „Amerika gazdasági társaságai manapság sokkal szélesebb feladatkörben kínálnak a jogászok számára munkát, mint azt régen tették”.⁴⁶ Végül pedig az amerikai jogi gondolkodásban a jog intellektuális autonómiája kevésbé preferált nézőpont, s így sokszor a jogi gondolkodás szellemi bázisát más területek biztosítják.⁴⁷ Ehhez kötődően *Mary C. Daly* a következőképpen értékeli az USA jogászságában történő folyamatokat: a hagyományos lokális és elit jogi fakultások, illetve az ebből eredő jogásztársadalmi rétegződés okozta feszültséget, kiegészítette a „multidiszciplináris verseny” okozta presszió, amit a nem a tradicionális jogi szférában tevékenykedő társaságok konkurenciája okoz. Ráadásul a konkurens extraprofesszionális intézmények jogi tevékenységük ellátásához a fakultások hierarchiájának alsóbb szintjeiről biztosítják rekrutációjukat, ami felboríthatja a bevett rétegződést.⁴⁸ S végül az angolszász jogásztársadalmi attitűd alapján elmondható, hogy a jogászság sokkal inkább a problémák feloldására orientálódik, mintsem a döntéshozatalt, mint szinte kizárólagos konfliktusmegoldó tényezőt tartja feladatának, ahogy ezt *Thomas D. Morgan*, az Amerikai Jogi Karok Szövetségének egykori elnöke mondta: „a jogászság szakismerete egyre inkább probléma-megoldási képességében realizálódik, ami egyszerűen interdiszciplináris képzéssel érhető el.”⁴⁹ (A praktikumban a jogászok és a kliensek relációjában az interdiszciplináris tudást igénylő problémák hangsúlyosabbakká váltak, s ez a jogászai szakma irányába fokozatosan társadalmi elvárásként realizálódik.)

Európa jelentős részében a jogi oktatásban hagyományosan a szaktudáson túl szélesebb – történeti, társadalmi – tudásalap áll rendelkezésre, ezért ott szükségte-

⁴⁶ Ládd MARY C. DALY: What the MDP Debate Can Teach Us About Law Practice in the New Millenium and the Need for Curricular Reform. 50. *Journal of Legal Education*, 521. 2000, 537. p. Az 1999-ben jogvégzettek 60 %-a már nem olyan munkakört végez, ami klasszikusan joginak mondható, vagy jogi diploma szükségeltetik hozzá (menedzser, tanácsadó, piackutató etc.) *National Association for Law Placement* jelentése. Uo. 537. p.

⁴⁷ LŐRINCZ LAJOS: A hazai jogászképzés aktuális kérdései. In Takács Péter (szerk.): *A magyar jogászképzés néhány gondjáról*. 339–349. 344. p.

⁴⁸ Vö. MARY C. DALY: The Structure of Legal Education and the Legal Profession, Multidisciplinary Practice, Competition, and Globalization. 52. *Journal of Legal Education*, 480. 2000, 480–490. p.

⁴⁹ MARY C. DALY: i. m. 544. p.

len az ilyen irányú reformtörekvés, így ezért ez nem, vagy csupán jelentéktelen mértékben kaphat hangot. Továbbá az erős tudományos fogalmi határok – illetve ezzel párhuzamosan a viszonylag nagy múltú képzési intézmények oktatói szférája – sokkal hatékonyabban ellenállnak a különböző diszciplínák közeledésének, vagy hagyományos fogalmi keretekbe való involválásának. Bár például Németországban az 1960-as évek végén történtek kísérletek a jogász- és társadalomtudományi képzés integrálására (*Integration von Rechts- und Sozialwissenschaften*), mivel a társadalomtudományok (és különösen a szociológia) közreműködhetnek a jogalkotásban, vagy a bizonyítási eljárás során a társadalomtudományi információk az állítások verifikálásában, vagy a bizonyítás módszerében (például interjútechnikák) nyújthatnak segítséget, s úgy tűnt, hogy az integrációval a jogi praxis is pozitív irányba reformálható. Azonban a jogi praxis és a társadalomtudományok közti diszkrepancia jóval nagyobbak tűnt: például kérdéses, hogy a társadalomtudományi teóriák eléggé bizonyítottak-e ahhoz, hogy előnyt élvezzenek a bírói tapasztalattal szemben; vagy a társadalomtudósok rendelkeznek-e az adott problémakörrel releváns adatokkal, és azok meggyőzően prezentálhatóak-e; vagy míg a jogi praxis kötve van a hatályos normákhoz, addig a társadalomtudomány ilyen kötöttségektől mentes.⁵⁰ Összességében elsősorban az értékek és fogalmak distanciái miatt az integrációs törekvések végül nem realizálódtak.

Bár az Amerikai Ügyvédi Kamara kiállt a jogász-pálya autonómiája mellett, mégis egyre erősebb a jogászságon belül az oktatáson keresztül az „áttörésre” vonatkozó követelés, azonban ez nem feltétlenül jelenti a deprofesszionalizációt, ugyanis a kezdeményezések nagyobb része inkább csak a szakismeretek átadása melletti szélesebb körű, az adekvát tájékozódási képességet elősegítő, marginálisabb – a magyar jogi oktatáshoz hasonló – tudásátadást (közgazdaságtan, pszichológia, menedzsment, informatika stb.), illetve hétköznapi-gyakorlati tudáselemek ismertetését célozza meg. Az egyre erőteljesebb követelések a problémamegoldó képesség színvonalának növelése és a praxishoz való közeledés érdekében olyan új tárgyak, mint a termékfelelősség, értékpapírokra vonatkozó szabályok, jövedelemadóra vonatkozó ismeretek bevezetését tartják szükségesnek.⁵¹ A közérdek szempontjait szem előtt tartva, mivel az ügyfelek problémái multidimenzionális szinten jelennek meg, a multidiszciplinaritás elkerülhetetlen, éppen ezért a jogászság közszférában és a társadalomban játszott fontos szerepéből adódó felelősségtudat oktatását, a deprofesszionalizáció elkerülése érdekében, a szakma történetének ismertetésén keresztül a professzionális értékek átadását sürgetik.⁵² Továbbá a probléma-

⁵⁰ A jogi praxis és a társadalomtudomány összefüggéseinek problémáiról részletesebben lásd HUBERT ROTTLEUTHNER: *Rechtstheorie und Rechtssoziologie*. Karl Alber Verlag, Freiburg, München, 1981, 203–215. p.

⁵¹ A vitát sokszor összekötik a rendkívüli zártsgot mutató Kamara pozíciójának meggyengítésével, s a vita látszata alatt valójában az akkreditációs problémák állnak, lásd HERB D. VEST: *Felling the Giant: Breaking the ABA's Stranglehold on Legal Education in America*. 50. *Journal of Legal Education*, 494. 2000.

⁵² PHOEBE A. HADDON: i. m. Bár multidimenzionalitásra vonatkozó álláspontja meglepő, hiszen maga is hivatkozik azokra a jogszociológiai kutatásokra, melyek szerint az MDP igénybevétele az

megoldó készség javításához nélkülözhetetlen kreativitás, „józan ész” (*common sense*), praktikus ismertek fontosságára, illetve néhány kiegészítő, akár a praxisban a szakértők értékelésében segítséget adó diszciplináris tudás fontosságára hívják fel a figyelmet.⁵³ Az interprofesszionális tevékenységgel kapcsolatban amerikai ellenvélemények is megfogalmazódnak, s a jogásképzésben az etikai értékek erőteljesebb érvényesítésében látják a professzió és egyben a köz védelmét, ahogy az ABA elnöke fogalmazott: „a multidiszciplinaritás a globalizáció eredménye ... s mi nem tudjuk megállítani a piac erejét, ami a pénzügyi és jogi szférát egymáshoz közelítette, de ha cselekszünk, képesek vagyunk ezeket az erőket alakítani”.⁵⁴ S a témához kapcsolódóan, egyben a következő kérdés bevezetőjeként egy utolsó mondat: a multidiszciplinaritás nemcsak azt jelenti, hogy a jog világába hatolnak más professziók, értékek, normák, hanem azt is, hogy *a jog is behatol más olyan világokba, ahol korábban jelenléte elképzelhetetlen volt.*

Az autonómia problémakörén túl, bár azzal összefüggésben egy talán rendkívül „élesnek” tűnő megállapítással lehet folytatni: „*a világ túlszabályozottá vált*”.⁵⁵ Ez jelenti – egy kissé leegyszerűsítve, ám a továbbiakban részletesen kifejtve – egyfelől a jogszabályok megsokszorozódását, másfelől a jogásztársadalom létszámának és természetesen társadalmi súlyának a növekedését. *Marc Galanter* alapján ezt kissé komplexebben megvilágítva a következőket lehet megállapítani: 1. a jogászok és más a jogi professzióhoz köthető szereplők számának és produktivitásának; 2. a jogi eljárások sokasodásának (sűrűségének); 3. a jogszabályok mennyiségének és komplexitásának; 4. az autoritatív szabályok mennyiségének; 5. a jogról való információk mennyiségének és a hozzáférhetőség könnyebbé válásának növekedését.⁵⁶

Az elsődleges „jogásznagyhatalom”, az Egyesült Államok jogászságának számbeli növekedése már közhelyszerű, mégis érdemes legalább egyszer ismét felidézni: 1960-ban 285.933 1985-ben pedig már 655.191 jogász praktizált, ami 129 százalékos növekedés. Ugyanez a növekedés figyelhető meg Ausztráliában is: 1961-ben 6636, 1985-ben 21.640, és 1999-ben 35.340. Ennél is meglepőbb, hogy egy teljesen eltérő, s a jogot háttérbe szorító jogi kultúra, a kínai jogászság növekedése: 1977-ben 7000, 1988-ban már 20.000 végül 1999-ben 150.000 a praktizáló jogászok száma; és a sort lehetne folytatni Kanada, Európai Unió stb.⁵⁷ Ez termé-

ügyfelek egyharmadánál, a gazdasági társaságok egyötödénél merül fel. SEAN EAGLESHAM: Financial Groups Support Multi-Disciplinary Firms. *Financial Times*, London, 1999. szeptember 6.; továbbá Illinois CPA Society. Center for Corporate Financial Leadership. www.icpas.org/icpas/business/MDP.html

⁵³ MARY C. DALY: i. m.

⁵⁴ PHILIP S. ANDERSON: Facing Up to Multidisciplinary Practice. 50. *Journal of Legal Education*, 473. 475. p.; az etikai normák tekintetében lásd MARGARET MILNER RICHARDSON: Changes, Choices, and Challenges for the Legal Profession. 50. *Journal of Legal Education*, 477. 2000.

⁵⁵ RICHARD HAIGH: Of Law, Lawyers, Globalisation and Millenia. 4. *Deakin Law Journal* 93. 1997–2000, 93. p.

⁵⁶ MARC GALANTER: Law Abounding: Legislation Around the North Atlantic. 55. *Modern Law Review*, 1. 1992.

⁵⁷ Lásd RICHARD HAIGH: i. m. 94. p.

szetszerűen magával vonta a jogásztársadalom korstruktúrájának megváltozását: a drámai növekedés az utóbbi évtizedben következett be, vagyis a fiatal, frissen végzett jogászok száma emelkedett, így egyúttal a jogásztársadalom átlagéletkora csökkent. E látszólag érdektelen tény mégis némiképp fontos lehet: a jogásztársadalom meglévő, hagyományos attitűdjeire kevésbé szocializált jogászréteg a tradicionális megoldások helyett egészen más kérdéseket preferálhat egy kialakult szituációra való reagálásnál, s ez akár drámai változásokhoz vezethet, melyek esetleg e nélkül nem következtek volna be. Mindehhez szorosan kapcsolódik, hogy a jogásztársadalom részesedése a nemzeti jövedelemből szintén emelkedett, 1960-hoz képest 1985-ben a jogi jellegű szolgáltatásokból eredő nettó nemzeti össztermék (GNP) összege megduplázódott.

Mindezek mellett a jogászai tevékenység jellege is jelentős változáson ment keresztül: az utóbbi három-négy évtizedben a nagy ügyvédi cégek térnyerése figyelhető meg. Az Egyesült Államokban – ahol az ilyen típusú cégeknek egyébként is nagy hagyományai vannak – az 50 jogásznál többet foglalkoztató cégnél kevesebb, mint 3.000 jogász dolgozott, napjainkban pedig a 200 ügyvédnél többet foglalkoztató cégnél 35.000 jogász dolgozik. Mellesleg az ilyen nagyobb cégek abszolút számban is emelkednek, illetve a jogásztársadalom összbevételeiből az ilyen cégekre egyre nagyobb arány jut.⁵⁸ S a globalizáció itt még inkább feltűnő adatokat produkál: a nemzetközi ügyvédi irodák száma 1965-ben gyakorlatilag nulla volt, 1995-ben már 5,000 ilyen ügyvédi céget regisztráltak.⁵⁹

A fentiek után már egyáltalán nem csodálkozhatunk, hogy a jogalkalmazásban a jogi ügyek, eljárások száma is jelentősen megnövekedett, noha hangsúlyozandó: a jogi ügyek számának alakulása nemcsak következménye, hanem egyúttal oka is a jogásztársadalom méretében bekövetkező változásoknak.⁶⁰ Csak egy példa: az Egyesült Királyságban a megyei bíróságok előtti ügyek száma 1963-ban 1.521.594 volt, míg 1988-ra 285.125-ra emelkedett; ugyanezen periódus alatt a felsőbíróságok előtti esetek száma 140.003-ról 262.761-re nőtt. Mindehhez hozzátehető, hogy a közigazgatási hivatalok előtti ügyek száma hasonló mértékű növekedést mutat. Mellesleg igen tanulságos, hogy, ha az ügytípusokat tekintjük, a legnagyobb emelkedés a kötelmi jogi ügyekben (szerződések, szellemi alkotásokra vonatkozó kötetelmek) figyelhető meg (232 százalék), vagyis ez nemcsak a jogi, hanem a gazdasági változásokra is rámutat.⁶¹

⁵⁸ Ilyen nagy ügyvédi cégből 115 található az Egyesült Államok területén. RICHARD HAIGH: i. m. 95. p.

⁵⁹ ROMAN TOMASIC: *Globalization and the Transformation of Commercial and Legal Practice in the Asia Pacific: Opportunities and Challenges for Australian Commercial Lawyers and Their Clients*. 10. *Corporate and Business Law Journal*, 69. 1997.

⁶⁰ Ennek részletesebb elemzését, illetve a társadalmi okok feltárását lásd POKOL BÉLA: *Jogszociológiai vizsgálódások*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003.

⁶¹ „Egyre népszerűbb az üzleti vállalkozások körében a jogi eljárások igénybevétele, vagyis a jogalkalmazás igénybevitelének emelkedése az üzleti stratégia és struktúra része. A jogi ügyek összességének eme tekintélyes része sokkal komplexebbé és kockázatosabbá teszi a jogalkalmazást, és egyúttal sokkal több jogászra is van szükség.” Report on Gender Bias in the Legal Profession.

A jogszabályok mennyiségének és az egyes szabályok tartalmának bővülése szintén szembetűnő körülmény. Ez a kontinentális jogrendszerekben nem okoz különösebb feltűnést, hiszen a tradíciótól nem áll távol új szabályok meghozatala, még akkor sem, ha ez esetlegesen a korábbi gyakorlattól eltérő mennyiségben történik, továbbá csupán a *weberi* racionalizáció újabb fokának is tűnhet. Ugyanakkor semmivel sincs kisebb jelentősége, mint a nem kontinentális rendszerekben, mégis sokkal inkább a *common law* országokban okoz nagyobb feltűnést, hiszen ez abban a jogi kultúrában nemcsak pusztán mennyiségi növekedést jelent, hanem arányeltolódást is: az elsődleges jogforrások (pl.: esetjog) fokozatosan alárendelt szerepbe kerülnek a másodlagos jogforrásokhoz képest, vagyis alkalmazásuk tekintetében fordított arányosság állapítható meg, ami korábban elképzelhetetlen volt a *common law* jogászok gyakorlatában. Csak példaként említhető, hogy a kanadai „törvénykönyvek” (*Revised Statutes of Canada*) száma az 1970-es kilencről 1985-re 13-ra emelkedett, vagy az Egyesült Királyságban az éves törvénygyűjtemény (*statute book*) 1950-ben 745 oldalt tett ki, míg 1980-ban már 1,525 oldalt számolt, de talán az ausztrál példa a legkirívóbb: 1973-ban 221 nemzetközösségi törvény (*Commonwealth Act*) lépett életbe 1,624 oldallal, 1991-ben ugyan csak 216 ilyen jogszabály látott napvilágot, ám terjedelmük elérte a 6,905 oldalt. (Ugyanakkor szükséges hangsúlyozni, hogy például az ausztrál felsőbbíróságok publikált döntéseinek átlagos hossza szintén óriási növekedésen ment keresztül.)⁶²

Az autoritással bíró szabályok sűrűségének növekedése szintén megfigyelhető mind a kontinentális, mind a *common law* országokban, ám itt is az előzőekben kifejtettek irányadóak, vagyis mindez szembetűnőbb az utóbbi jogi kultúrában. Míg a kontinens országai esetében a jogforrási hierarchia magasabb szintjén megjelenő szabályok mellett az alacsonyabb szintű, partikuláris szabályozások megszo-kottak voltak, addig a *common law* területeken a kormányzat illetően jogalkotása – ha ugyan létezett is – messze alulmaradt a kontinenshez képest, továbbá az ún. (köz)igazgatási jog (*administrative law*) csak az utóbbi néhány évtizedben fejlődött ki teljes, végeredményben a kontinens jogi kultúrájához némiképp hasonlatos valójában. Manapság pedig teljesen természetesen használják nemcsak a kifejezést, hanem az ezzel a kifejezéssel takart szabályokat is: büntetés-végrehajtásra, szociál-politikára, egészségügyre, környezetvédelemre, etc. vonatkozó szabályozások. Mi több más olyan társadalmi intézmények, melyek korábban esetlegesen morális szabályokkal vagy szokásokkal voltak lefedve szintén kvázi pozitívalódott normák formájában szabályozottak, s ez még akkor is lényeges momentum, ha az említett szabályokat nem állami autoritás hozta létre vagy éppen államilag nem feltétlenül kikényszeríthető (ilyennek tekinthető a művészetek bizonyos ágai, sport stb.). Mindehhez hozzátehető az a már sokat elemzett tényező, hogy a magánszféra (gaz-

Ministry for the Status and Advancement of Women. New South Wales. 1995. Law Society of New South Wales. Profile of the Solicitors of New South Wales. Research Report. No. 2. 1998. In RICHARD HAIGH: i. m. 95–96. p.

⁶² Legalábbis azok a felsőbbírósági döntések, amelyeket a *Commonweath Law Reports*ban tettek közzé. RICHARD HAIGH: i. m. 96. p.

dasági társaságok, jogi személyek etc.) egyfelől szintén egyre inkább tárgyát („célpontjait”) képezik az állami szabályozásoknak, másfelől az említett szervezetek is a jogszabályokhoz hasonló belső normákat alkotnak, melyek nagyon sok tekintetben a tradicionális normákhoz hasonlatosak. Ez utóbbi tényezőt a szakterminológia a *szervezetek jogaként* említi, s mennyiségükben és a magatartások befolyásolása tekintetében egyre erőteljesebb jelentőségre tesznek szert.⁶³ S, hogy a globalizáció se merüljön feledésbe mindez érvényes a transznacionális vállalatokra is, melyek normáit így még a nemzeti szabályok sem feltétlenül tudják felülbírálni, megváltoztatni.

Végül csak néhány szóban megemlítve a laikus jogi kultúrát érintő informatív joghoz jutás kérdését. Ausztráliában 1980-ban 25 jogi folyóirat létezett, ez a szám napjainkra 40; mindehhez nem számítjuk hozzá a tömérdek jogi tárgyú, vagy jogi jellegű írásokat is tartalmazó újságot, pamfleteket, továbbá az Internet lehetőségei óriási - talán informatikai mértékegységekkel is csak becsülhető - mennyiségű jogi adatot, ismeretet tartalmaznak. E miatt már egyes szakértők a jog demokratizálódásáról beszélnek, ami nem jelent mást, mint, hogy a jog – mindenféle speciális szakértelem, képzés nélkül – elérhető bárki számára (feltétele csupán egy számítógép); a kliensek jogról való tudása megnőtt, vagyis „mindenki egy kicsit jogásszá válik, *Warhole* szavaival legalábbis tizenöt percre”.

Mindezek után két példával illusztráljuk a jogásztársadalomban a globalizáció hatására bekövetkezett, illetve valószínűsíthetően bekövetkező változásokat. Ez a két példa Kanada és Ausztrália. Hogy miért épp e két ország szolgálhat tanulságként? 1. Mindkét ország a *common law* jogi kultúrához tartozik, vagyis ahogy már az előbbieken is említésre került, ebben az esetben szembetűnőbbek a jogban bekövetkezett változások, s ezt jogásztársadalmuk is könnyebben érzékelhette. 2. Ez a változás annál is szembetűnőbb, mert e két ország közelebb áll az angol joghoz, mint az USA jogához, vagyis még kevésbé megszokott a törvények alkalmazása. 3. Mindkét országban elsősorban a gyakorlati jogászság képezi a jogásztársadalom mértékadó rétegét; a jogi szakmák közti mobilitás kizárólag a praxisból más intézmények irányába történik, ez pedig realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését ezekben az intézményekben is (például jogi karok, jogtudomány). 4. Mindkét ország a globalizáció éllovasának tekinthető, s ez nemcsak gazdasági értelemben igaz, hiszen ilyennek tekinthető az USA vagy az EU is, hanem e két állam társadalmá éppen komolyabb tradícióinak híján sokkal nyitottabb a gazdaság kihívásaira. (Például látható volt az MDP kapcsán, hogy az EU országainak, illetve az USA jogásztársadalmá sokkal zártabb.) 5. Végül Kanada abból a szempontból is érdekes, hogy kétféle jogrendszert foglal magába, így még inkább tanulságot szolgálhat a kontinentális jogászság számára is.

Kanada esetében – elsősorban a kevert jogi kultúra, a speciális provinciális viszonyok, az ország decentralizált volta miatt – igazán nem lehet beszélni a kanadai

⁶³ „Az egykor kizárólag, majd később elsősorban egyénekhez szóló jog egyre inkább a szervezetek felé fordul.” KULCSÁR KÁLMÁN: *A jogszociológia alapjai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976, Budapest, 188. p.

jogásztársadalom történetéről, inkább egyes provinciák társadalmának alakulásáról, mégis bizonyos általános kép adása megengedhető, és példákkal illusztrálható. A második világháború után a jogászképzés területén történt egy érdekes eset, az „Észak Harvardjának” nevezett 1889-ben alapított Ontario-i York Egyetem Jogi Karán (*Osgoode Hall Law School, Ontario*). A jogi kar tanmenetét a Felső-Kanadai Ügyvédi Kamara határozta meg, s ez a tanmenet akkor már nem felelt meg a kor társadalmi és gazdasági kihívásainak, mellesleg a kar egyéb problémákkal is küzdött: tanteremhiány, főállású oktatók hiánya, könyvtári problémák, etc. Az oktatók kezdeményezték a problémák orvoslását, azonban a konzervatív kamarai testület ettől mereven elzárkózott, s ekkor az oktatók egyszerűen „átigazoltak” a Torontói Egyetem Jogi Karára (*School of Law University of Toronto*) és onnan folytatták támadásaikat korábbi karuk és működtetőik ellen. Az eset – legalábbis a felsőoktatásban – megdöbbentő volt; kilenc év után 1958-ban sikerült a provinciában a *Law Society* monopóliumát megtörni, s a kurrikulum, illetve pedagógiai módszereket saját kezükbe venni.⁶⁴

Ez a történet önmagában semmitmondó, hatásában azonban a későbbiekben messze túlmutató közvetlen környezetén, s ez nemcsak térbeli szempontból igaz, hanem a jogásztársadalom minőségének meghatározására is érvényes; csak ahhoz, hogy a történet teljes legyen szükséges tudni annak körülményeit. Az 1950-es, 1960-as évek Kanada történetében egyfajta fordulópontot jelentettek. Ezen időszakban a külföldi gazdasági beruházások ugrásszerű megnövekedése volt megfigyelhető, egy új bevándorlási hullám kezdődött, az előbbiekkal párhuzamosan erőteljes urbanizáció, és iparosodás vette kezdetét, mely állami támogatásokat is élvezett, továbbá az általános trendnek megfelelően a *welfare state*, illetve az államilag szponzorált kulturális élet kialakulása is erre az időszakra tehető. Ekkorra tehető a jogászság térnyerésének kezdete, egyúttal olyan új jogszabályok meghozatala, melyek az állami beavatkozást erősítették az élet szinte minden területén. S most visszakanyarodva a jogi oktatásra: a jogi akadémikusok olyan új generációja diplomázott, kik fokozatosan kiszorítva a gyakorlati szakembereket, reformokat, új tanmenetet és pedagógiát sürgettek a korábbi hagyományos oktatásban. Befolyásuk pedig évről évre nőtt, amit megmutat az a korábban elképzelhetetlen tény, hogy 1973-ban a Kanadai Legfelsőbb Bíróság elnöke, Kanada igazságügy minisztere, mi több

Miniszterelnöke is korábbi egyetemi professzor volt.⁶⁵

Az Osgood-i iskola esete messzire visszhangzott; Ontario jogásztársadalmá volt a legnagyobb és legbefolyásosabb Kanada-szerte, így az eset precedenst teremtett a többi provincia számára is, továbbá ebben az időszakban kezdődött a jogi karok proliferációja is. A kurrikuláris reformok egy része az interdiszciplinaritás irányába is elkezdődött, ám ezeket a próbálkozásokat kezdetben derékba törte az úttörőkkel szembeni kollegiális és hallgatói elidegenedés, illetve a praxis ellenállá-

⁶⁴ Vö. H. W. ARTHURS: The Political Economy of Canadian Legal Education. 25. *Journal of Law and Society*, 14. 1998, 14–16. p.

⁶⁵ Uo. 16–17. p.

sa. S ekkor egy másik tényező is közbeszólt: az Egyesült Államok hatása, ahol az ilyen irányú kezdeményezések az egyetemeken, annak ellenére, hogy a praxis me-reven elzárkózik ezek támogatásától, nagyobb sikert értek el. A kezdeményezések egyre erősebb amerikai intellektuális támogatást kaptak, nem is beszélve az USA közvetlen kulturális hatásáról, s elsősorban az angol nyelvű provinciákban fokozatosan csökkent a kulturális különbség az egészen más történeti gyökerekkel, társadalmi problémákkal, politikai intézményekkel rendelkező szituációból táplálkozó USA-beli és kanadai egyetemek között.⁶⁶ Persze a történetnek még mindig nincs „vége”. Ahhoz, hogy teljessé váljon, el kell jutni napjaink eseményeihez. A globális gazdaság és vele párhuzamosan a jóléti állam visszaszorulása Kanadát is érinti. Az egyetemek, így a jogi karok szempontjából a globalizáció az állami támogatás csökkenését és a költségterítés növekedését jelentette: 1981–82 és 1995–96 között az állami garancia az egyetemi költségvetés 72,6 %-ról csökkent 61,1%-ra, míg tandíj 9,6 %-ról 16,8 %-ra nőtt.⁶⁷ A jogi karok – mivel az egyetemeken belül eleve kisebb szervezeti egységnek számítanak – pozíciójuk megőrzése végett kénytelenek a tudományos kutatásokra fordítani figyelmüket, így szükségképpen előtérbe került és kerül az interdiszciplinaritás, s így végül a diplomázottak – anélkül, hogy ez tudatos tervezés eredménye lett volna – már megfelelnek a globális kihívásnak.

A globális kihívás pedig a gazdasági liberalizáció, illetve a hatalmas technikai kapacitások, továbbá a nemzetközi vállalatok elvárásai, melyek leszűkítik, csökkentik a helyi gazdasági entitások mozgási lehetőségeit, autonómiáját. S ez a jogászság szempontjából két ponton is lényeges: egyrészt az ügyvédi irodák is tekinthetők (bizonyos szempontból) gazdasági entitásoknak,⁶⁸ vagyis az autonómia leszűkülése rájuk is vonatkozik, másrészt a jogászság tevékenysége elsősorban a gazdasághoz kapcsolódik, így az ott bekövetkezett váltás rájuk nézve közvetlen kihatással van. Napjaink folyamatait tekintve, illetve ezek alapján prognosztizálva következő kép tárul elénk. 1. Az elit és nagy ügyvédi irodák előtt két lehetőség van: az egyik, hogy integrálódnak valamilyen nagy, transznacionális ügyvédi cégbe, a másik pedig, hogy valamilyen multidiszciplináris vállalkozást hoznak létre, illetve a még viszonylag kis számú, ám annál nagyobb ilyen típusú cégekbe integrálódnak. (Különböen már nem tudják fenntartani bevételüket, szakmai kvalitásukat, szakmai befolyásukat, sőt önálló entitásukat sem.) 2. A kisebb, vagy közepes ügyvédi irodák tovább folytatják eredeti tevékenységüket, vagyis képviselik a kisebb vagy közepes nagyságú vállalatokat, ám semmi kétség, hogy a képviselt cégeket előbb-utóbb szintén bekebelezik olyan nagyobb vállalatok, melyeket a nagyobb irodák képviselnek. 3. Az egyéni ügyvédi irodák, illetve a kis ügyvédi cégek pedig feltehetően feloldódnak a jogi szolgáltatásokat is végző társaságok komputerizált

⁶⁶ Uo. 27–28. p.

⁶⁷ Centre for Education Statistics. Statistics Canada. H. W. ARTHURS: i. m. 28. p.

⁶⁸ Ez csak „bizonyos szempontból” igaz, hiszen egy gazdasági társasághoz képest az ügyvédségnek, illetve az irodáknak egészen más, egyben sokkal szigorúbb szakmai, etikai követelményeknek kell eleget tenniük, továbbá rengeteg más olyan szabályozás, és tilalom vonatkozik rájuk, melyeket a gazdasági szereplőknek nem szükséges követniük.

világában, vagy – ami a legrosszabb – fölöslegessé válnak, mivel bizonyos egyszerűbb jogi kérdések a már említett „jog demokratizálódása” folytán a kliensek által is megoldhatóak, s ennek következtében megszűnnek létezni a jogi piacon.⁶⁹ Tehát a végkimenetel könnyen megjósolható. Az utóbbi két esetben tartozó jogászréteg vagy jelentősen veszít létszámából és így súlyából, rosszabb esetben eltűnik, vagy integrálódik a számban és méretben egyre növekvő globális irodák valamelyikébe, bár feltehetően a két lehetőség párhuzamosan fog történni; az ügyvédség első kategóriába tartozó része pedig akár integráció, akár önerő folytán, de maga is a globális világ részévé válik. Ez az első réteg már többé-kevésbé a multidiszciplinaritás kategóriájába tartozik, s itt visszakanyarodva a fenti egyetemi történethez, látható, hogy már eleve olyan frissen diplomázott jogászrétegből kerülhet ki a rekrutációs bázis, melyek ilyen tudással vannak felvértezve, és ennek megfelelően szocializálódtak, vagyis számukra teljesen természetes lehet a korábbi szakmai keretek szétfeszítése.

S összegzőképpen elmondható, hogy a kanadai jogászság története talán nem-sokára fordulóponthoz érkezik: a jogásztársadalom feltehetően fokozatosan levetkőzi azokat az előjogokat, tiszteletet, és professzionális zártságot (ne feledjük a kanadai jogászság az angolhoz hasonlóan szigorúan zárt kasztot alkot), melyet korábban éltek, ugyanakkor bizonyos értelemben nagyobb költséghatékonyságot fognak felmutatni, és egyúttal többet investálnak saját tevékenységük fejlesztésébe. Jelentőségéből egyre inkább veszíteni fog a közös professzionális kultúra, s ezzel összefüggésben a jogászság struktúrája is megváltozik: az egyes rétegek közti szakadék egyre nagyobb lesz, s egyre kevésbé válik átjárhatóvá, egyre élesebb határok fognak húzódni a jogászságon belül,⁷⁰ amely határvonalak ugyan semmilyen formalitással nem bírnak, mégis sokkal merevebbek lesznek, mint bármilyen szakmai vagy képzési kontrol.

Ausztrália jogásztársadalma tökéletesen leképezi az angol „osztott mintát”, bár a XVIII–XIX. században Angliához képest a barristerek aránya az összjogászsághoz mérten alacsonyabb volt, következőképpen még inkább érvényesült a jogászság ezen felső rétegével szembeni reverencia. Ezt a zártságot tovább fokozta a professzionális immobilitás, vagyis a jogászok nagy többsége ugyanabban az államban végezte jogi tanulmányait, ahol később élete végéig praktizált, sőt sokkal inkább választották az angliai tanulmányutat, mintsem egy szomszédos államban kelljen a jogi végzettséget megszerezni.⁷¹

⁶⁹ H. W. ARTHURS: i. m. 29–31. p.

⁷⁰ Uo. 30–31. p.

⁷¹ A jogászság 10 %-a volt a *Bar* tagja, ennek a 10 %-a, vagyis a teljes jogásztársadalom 1 %-a Queen's/King's Counsel. Lásd DAVID WEISBROT: What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In Pamela Lysaght, Amy E. Solan, Bradly G. Clary (ed.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. Association of Legal Writing Directors. West, 2002, 21–50. 25. p. Még 1975-ben is például az Új-Dél-Wales államban praktizáló barristerek 94,7 %-a, a solicitorok 93,5 %-a diplomázott ugyanott, az ott praktizálók csupán 3 %-a végzett Camberrában, a többi pedig az Egyesült Királyságban végezte tanulmányait. Uo. 25. p.

Nos, az ausztrál történet szintén az 1950-es évek végén 1960-as évek elején kezdődött. Erre az időre tehető az egyébként Kanada esetében is említett direkt beruházások megnövekedése, az elsősorban brit és USA-beli cégek megjelenése és az ausztrál üzleti élet, s a két nagy pénzügyi központ (*Sydney* és *Melbourne*) felvirágzása. Történetünk pedig a politika szférájában játszódik. 1972-ben hosszú konzervatív kormányzás után *Gough Whitlam* miniszterelnök vezetésével munkáspárti kormány került hatalomra, s noha a kormány 1975-ben leköszönt mégis olyan mélyreható változásokat vitt végbe az ausztrál jogi életben, mint korábban a földrész történetében egyetlen társadalmi változás, vagy politikai mozgalom sem. A kormány a már meglévő Ausztrál Felsőbíróóság (*High Court of Australia*) mellett, pontosabban a fellebbviteli rendszert tekintve alatta, létrehozta a szövetségi bírósági rendszert (Ausztrál Szövetségi Bíróság, Családjogi Bíróság, Közigazgatási Bíróság). A jogi nacionalizmus egyik megnyilvánulási formájának tekinthető, hogy megszüntették az Ausztrál Felsőbíróóság előtti esetekben született döntések fellebbezési lehetőségét a *Commonwealth* legfelsőbb döntési fórumához a *Judicial Comitee of the Pivy Council*-hoz. Az emberi jogok és a piaci viszonyok kiszámíthatósága, illetve a kormány hatalmának ellenőrzése végett egy sor állami szervezetet alapítottak, ilyen volt például az Ausztrál Jogi Reformbizottság, az Ausztrál Kriminológiai Intézet, a Nemzetközösségi Ombudsmann Iroda, Emberi jogi Bizottság, Piaci Bizottság etc. Ausztrália aláírt egy sor nemzetközi szerződést többek között emberi jogi, munkajogi és szociális biztonságra vonatkozó szerződéseket. A kormány több szociális intézkedést is bevezetett, illetve szociális téren megnőtt az állami beavatkozás mértéke; s ezzel összefüggésben a joghoz jutás esélyeit is megnövelte: létrehozta az Ausztrál Jogsegélyirodát, a Közösségi Jogi Központot és az Őslakosok Jogsegélyszolgálatát.

Ezeknek az intézkedéseknek komoly hatása lett az ausztrál jogászságra. A joghallgatók, illetve a végzett jogászok száma drámai módon megnövekedett: a háború előtt 1750, 1968-ban 1600, 1977-ben már 1000, s 1985-ben már csupán 750 lakosra jutott egy jogász, a joghallgatók száma az 1950-es adathoz képest 1965-re megduplázódott, 1980-ra pedig megtriplázódott, egyúttal a jogi karok száma a kétszeresére növekedett (6-ról 12-re). Az ügyvédi irodák, noha számuk természetesen növekedett, ausztrál hagyományoknak megfelelően lokálisak maradtak, vagyis nem olvadtak össze nagy ügyvédi cégekké, s 1980-ig egyetlen olyan cég sem létezett, melynek mindkét üzleti központban lett volna irodája; a kooperációt egyszerű együttműködési szerződésekkel oldották meg, de a függetlenségük töretlen maradt.⁷²

Az 1980-as évektől folytatódott az a folyamat, melyeket a fenti kormányzati intézkedések elindítottak, illetve egy sor további intézkedés, mint például a kompetíciós törvény, immáron fokozatosabban, de mégis gyökeres változásokat hozott. A jogászságra is érvényessé tették a gazdasági vállalkozásokra vonatkozó

⁷² Uo. 26–28. p. Mellesleg a jogászság háromnegyede Új-Dél-Walesben van, ahol az összpoblációnak csupán a 60 %-a él, beleértve az Ausztrál Főváros Területének enklávéját, Canberrát is. Uo. 29–30. p.

szabályokat, mint a hirdetési, reklámozási tilalom megszüntetése, vagy az ingatlanközvetítés megengedése, melyek látszólag pusztán az ügyvédség bevételi lehetőségeinek növelésére irányultak, ám igazi hatása az ügyvédség – elsősorban a solicitorok – tradicionális monopóliumának megtörése, aminek következtében a jogászságra már inkább, mint üzletemberekre, s nem, mint hivatást űzőkre tekinthetnek. A solicitoroknak megengedték a képviselést és fellépést minden bíróság előtt, így a barristerek is versenyhelyzetbe kerültek, noha az is igaz, hogy a gyakorlatban a felsőbbíróságok előtt továbbra is kizárólag a *bar* tagjai lépnek fel, illetve Új-Dél-Wales, *Victoria* és *Queensland* államokban továbbra is *de jure* és *de facto* osztott jogász rétegek működnek. A jogászság létszáma mintegy természetesen tovább nőtt, s napjainkra 10.000 főt számláló „populációról” beszélhetünk, ami 600 lakost jelent egy jogászra. A kliensek, elsősorban a nagyobb gazdasági társaságok egy-két évtizede még hagyományosnak mondhatóan jogi ügyeiket meghatározott ügyvédekkel, irodákkal végeztették, vagyis lojalitásukhoz kétség sem fért, azonban manapság ez a lojalitás megtörni látszik, s a társaságok létrehoznak saját szervezeten belül olyan „jogi osztályokat”, melyek elvégzik ugyanezt a munkát. Sőt, mi több, nemcsak az adott társaság ügyeit kezdik vinni, hanem maguk is kvázi ügyvédi irodaként kezdenek működni, jogi ügyeket, gazdasági ügyeket visznek, csak a tradicionális ügyvédi irodákkal szemben sokkal nagyobb anyagi bázisra támaszkodhatnak.

Az ausztrál ügyvédi irodák megkezdték globális tevékenységüket: a korábban csak egyetlen városban székhellyel bíró irodák megjelentek először Óceánia területén majd fokozatosan kiterjesztették működési körüket Ázsiában (Peking, Hong-Kong), Európában (Párizs) és Amerikában (New York) is. Sőt kiépítettek már virtuális jogi szolgáltatási rendszereket, melyek a globális pénzügyi szemléletnek megfelelően, kihasználva az időzóna különbségeket hirdethetik: „míg az ottaniak alszanak, a mi jogászaink dolgoznak”.⁷³ Vagyis az ausztráliai jogászság inkább a globális jog, sőt a globalizáció „éllovasainak” tekinthető, s valóban az ottani jogi kultúra mára már egy nemzetközi és komparatív szemléletet tett magáévá. Ennek megfelelően megfigyelhető, hogy az ottani joghallgatók és frissen végzett jogászok többé-kevésé ismerik és képesek is alkalmazni az európai, új-zélandi, kanadai, angol jogot, továbbá ezt a szemléletet mi sem mutatja meg jobban, mint hogy az ausztrál bíróságok döntései során rutinszerűen példálózhatnak más saját jogrendszerükkel összehasonlítható esetekkel. A jogi karokon pedig szinte kizárólag a gyakorlati szféra tagjai oktatnak, vagyis az oktatásban a praxis elvárásai érvényesülnek, s ezek az elvárások immáron globálisak és interdiszciplinárisak.⁷⁴ Egyúttal az ügyvédi irodák szerkezete is megváltozott: míg 1980 előtt nem létezett igazán nagy ügyvédi iroda, s a nagyobbak is legfeljebb 20 „alkalmazott ügyvéddel” rendelkeztek,

⁷³ A fenti mondat angolul inkább hasonlít egy valódi reklámszövegre. A mondat angol csengését meglehetősen nehéz lenne tökéletesen magyarul visszaadni. (*Our Lawyers are working while your lawyers are sleeping*) Uo. 31. p.

⁷⁴ Az ausztrál szakirodalom a leggazdagabb a különböző diszciplinák integrációjának kérdésében.

manapság már 64, száz ügyvédnél többet foglalkoztató cég tevékenykedik. S még egy mutató: a világ legnagyobb huszonnégy ügyvédi irodájából hat ausztrál székhelyű.⁷⁵

Mindezek alapján mára a jogásztársadalomban kialakult az a szituáció, amit talán úgy jellemezhetnénk, hogy két professzió története. Az egyik professzióba tartoznak a kis ügyvédi irodák, illetve egyéni ügyvédek, kik – a jogászság nagy létszáma, és az extraprofessionális kihívások miatt – magas kompetíciós körülmények között praktizálnak. A másik szakmai körbe tartoznak a nagy, többnyire multidiszciplináris cégek jogászai és a *Bar* tagjai, akik a legnagyobb cégeket, és kormányzati szerveket képviselik, s tevékenységüknek szükségképpen globális és multidiszciplináris felhangjai vannak, illetve ők bírnak a leginkább befolyással a jog és a jogászság attitűdjeinek, illetve a professzionális jogi kultúra az alakulására.⁷⁶

A két fenti történet alapján felmerülhet a kérdés: miért reagált két nagyon hasonló szerkezettel bíró jogásztársadalom eltérően a globális kihívásokra? Ez annál is inkább érdekes, mivel nemcsak arról van szó, hogy mindkét jogászság a *common law*-t alkalmazza, hanem arról is, hogy mindkettő szerkezete és szemlélete közös, angol gyökerekre vezethető vissza. A válasz nem is olyan egyszerű, és több probléma együttes eredőjeként aposztrofálható problémáról beszélhetünk. 1. Kanada földrajzi értelemben közelebb van az USA-hoz, vagyis ez közvetlenebb gazdasági, kulturális, etc. hatást eredményez. Így az amerikai jogászság dominanciája vitathatatlan, vagyis sokkal inkább érvényesül az a hatás, amit a globalizáció szó helyettesítőjeként szoktak mondani: amerikanizáció.⁷⁷ 2. Az egyetemek szerepe ebben a kérdésben kiemelkedő. Minél kisebb tradícióval rendelkezik az intézményes felsőfokú jogi oktatás, annál nagyobb a praxisból a fakultásokra történő mobilitás, ez pedig a jogi karokon realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését; ezzel ellentétesen a jogi felsőoktatás hagyományai distanciateremtő erővel bírnak.⁷⁸ A kanadai jogi karok – noha nem európai mércével mérve – nagyobb tradícióval bírnak, így kialakult egy olyan professzionális kaszt, nevezetesen az egyetemi oktatói gárda, melyet nevezhetünk elméleti jogászoknak is, akik önálló értékekkel rendelkeznek, egyúttal a praxis elvárásai is kevésbé érvényesülhetnek. Látható is volt, hogy a kanadai fakultások sokáig ellenálltak a különféle nyomásoknak, és még

⁷⁵ Ez azért is érdekes, mert például egyetlen „mega-iroda” található Kanadában, s csak három az Európai Unióban. Uo. 32. p.

⁷⁶ Uo. 33–34. p.

⁷⁷ A globalizációt sokan az amerikai kultúra elterjedéseként aposztrofálják, ám ennek a szemléletnek a kritikájáról is lehet olvasni. Némely tanulmány például hangsúlyozza, hogy nem lehet a globalizációt amerikanizációként leírni: jelen történelmi pillanatban a gazdasági, illetve az ennek megfelelő politikai hatalom valóban az Egyesült Államok területére koncentrálódik, ám történelmi távlatokban más régiók is biztosíthatják a szükséges egyensúlyt. Álláspontja szerint a kontinentális, római-germán jogkör sokkal alkalmasabb az ökonomiai trend kiszolgálására, mivel a római jog eleve a gazdasági kapcsolatok jogaként fejlődött ki. Lásd SAUL LITVINOFF: *Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum*. 52. *Journal of Legal Education*, 49. 2002, 52–53. p.

⁷⁸ Ennek bővebb elemzését lásd NAGY ZSOLT: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. PhD disszertáció. Szeged, 2005, 138–144. p.

napjainkban sem olyan egyértelmű a gyakorlattal való azonosulás, mint az Ausztráliában tapasztalható, ahol az egyetemek fel alig több mint egy évtizedes múltra tekinthet vissza. Ausztráliában az egyik legszélesebb az „új” és egyben gyakorlat-orientált oktatási programok skálája, természetesen más kurzusok rovására, melyek egyértelműen a praxis elvárásaiból erednek.⁷⁹ 3. A kanadai jogászság egyrészt az Egyesült Államok közelsége és jogászságától való távolságának megtartása miatt, másrészt a kevert jogrendszerből következő kétféle – kontinentális és *common law* – szemléletű jogásztársadalma okán sokkal erősebb csoportintegrációs erővel rendelkezik, mint ausztrál kollégáik. S ez éppúgy igaz a kontinentális jogi kultúrájú területekre, éppen a *common law* környezet miatt, mint az angolszász kultúrájú területekre a kontinentális „veszély” miatt.⁸⁰ Ausztráliában ilyen integratív tényező nem létezett, vagyis az ottani jogászság legalábbis kulturális értelemben kevésbé „erődítette be” magát, így nyitottsága miatt nemcsak, hogy asszimilálta a globalizáció értékeit, de maga állt az élére, más szavakkal az ún. „önkéntes mobilitást” választották, mely kétségtelenül a globális elit világhoz tartozik.⁸¹

De végső soron nem azért választottuk a két példát, hogy pusztán egymással összehasonlítsuk, hanem azért, mert bármilyen sikertörténetről, vagy az ellenkezőjéről beszélünk, talán lehetséges az „ellenkező előjelű trendekből” közös konklúziókat levonni. Elsőként a jogásztársadalom tagjává válás formai követelményében bekövetkező probléma ötlük szemünkbe, vagyis a jogásképzés kérdése. A hallgatói mobilitás egyszerűen összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint ezelőtt néhány évtizeddel, továbbá az egyetemek közötti kooperatív megállapodások és tényleges kooperációk is sokkal erősebbek. Mindezek alapján megkockáztatható az a kijelentés, hogy maguk az egyetemek is egyfajta multinacionális vállalkozásokká alakultak. Mindezzel összefüggésben a hallgatók évről évre egyre inkább multinacionális értelemben sajátítják el a jogi ismereteket, egyre inkább figyelemmel vannak az eltérő jogi kultúrára, noha ennek eredményességéről még erőteljes viták folynak. Ugyanakkor tagadhatatlan a jogi oktatási rendszerek távolságának legalábbis részleges csökkenése, mely egyértelműen globális kérdés, s ezt bizonyítja *Antonio Garcia Padilla* jogszociológiai vizsgálata, miszerint a tradicionális civil jogi és *common law* oktatás fokozatos közelítése figyelhető meg.⁸² A jogi oktatásban az

⁷⁹ Ennek okairól bővebben lásd DAVID WEISBROT: i. m. 42. p.

⁸⁰ A jogi asszimilációtól való félelemre lásd *Price v. Mercier Case* (1891. 18. Supreme Court 303. at 324.); továbbá *Monaghan v. Horn* 1882. 7. Supreme Court Reports. 409. A későbbi jogszolgáltatási irány megváltozására pedig lásd PIERRE-BASILE MIGNAULT: *L’avenir de notre droit civil*. In David Howes: *Maladroit or Not? Learning to Be of Two Minds in the New Bilingual Law Curricula*. 52. *Journal of Legal Education*, 55. 2002, 55–57. Vö. NAGY ZSOLT: i. m. 121–125. p.

⁸¹ A globalizáció tükrében a kulturális erőd színvonalának kifejtésére, továbbá a mobilitás különféle formáira lásd ZYGMUNT BAUMAN: i. m. 187–193. p., illetve 121–157. p.

⁸² A kontinentális jogásképzési rendszerekben egyre növekszik a privát intézmények súlya, reputációja, és a korábbi oktatási monopóliumok megtörni látszanak, az utóbbi években ugyanakkor – az angolszász elitegyetemekhez közelítve – a hallgatói kvalitások emelkedése és párhuzamosan a létszám csökkenése is megfigyelhető. Az angolszász rendszerekben éppen fordítva: az állam által támogatott egyetemek szignifikáns erősödése figyelhető meg, és az oktatási intézményekben egyre inkább a kvantitatív szempontok érvényesülnek. Mindkét jogrendszer képzési módszerei fokozatosan

utóbbi három évtizedben a tárgyak szerkezete, azok tartalma ugyan sok mindenben változott, ám korántsem annyira, amennyire a jog természete megváltozott, s itt nem elsősorban új jogágaknak megfelelő új kurzusok jelentik a fő problémát. Ugyanis a kontinentális jogrendszerben, még ha az implicit is, de egyre erősebb tényezőként van jelen a precedenskövetés (elég csupán az európai bírói gyakorlatra gondolni), a *common law* rendszerben pedig az adminisztratív-törvényi szabályozás. Ez a két rendszer közeledését is jelent(het)i, ám a jogi oktatás mindkét kultúrában kevésbé reagált erre a jelenségre. Egy már korábban elemzett problémakör a jogászképzésre különös hatással van: a professzionális zártágon több tényező is rést üt. Ilyennek tekinthető a különböző kvázi professzionális képzési rendszerek vagy a „jogi önszegélyezés” különböző válfajai; vagyis immáron sokkal inkább hangsúlyozni szükséges az oktatásban azokat a képzési módszereket, melyek képessé teszik a végzett teljes értékű jogászokat a jog igazi nüanszainak megértésére, alkalmazására, napjaink komplex jogi problémáinak egyértelmű felmérésére.⁸³

Ugyan egy kicsit más téma, de az előző mondattal szoros összefüggésben van, hogy számos ok miatt a jogászság jogalkalmazási kvalifikációja csökken. Itt nem arról van szó, hogy rosszabb jogászok lennének napjainkban, mint korábban, hanem, hogy a jogi komplexitás és a jogásztársadalom folyamatos növekedése egyre kiismerhetlenebb jogi összevisszaságot, „jogi gordiuszi csomókat” eredményez, melyeket – „kard nélkül” – kibogozni sok esetben lehetetlen. Minderre mind a gazdasági társaságoknak, melyeknek érdeke a kiváló szakmai felkészültség, mind a jogi oktatásnak, aminek érdeke a professzionális megbízhatóság, szükséges kooperálni, s – akár külön képzési módokkal, programokkal, akár a szakmai tapasztalatcsere, a szakmai ágak közti szélesebb diskurzussal – megteremteni a megfelelő professzionális feltételeket.

S az előbbieket annál is inkább fontosak, mivel bármelyik globális történetet nézzük talán a legfontosabb dolog, ami szembetűnik, az a professzionális jogi kultúra jogszemléletének egy igen érdekes kérdésben történő átalakulása: angolszász viszonylatban az ésszerűség, illetve kontinentális értelemben az igazságra, kiszámíthatóságra való törekvés tradicionális felfogásában történő változás. A közép-korban a képzés a filozófiai, a jog szempontjából erkölcsfilozófiai diskurzus realizálásának, illetve annak hallgatók irányába történő közvetítésének színhelyei, „szentélyei” voltak, a praxis a pozitív szabályok alkalmazását is ennek fényében végezte. A korabeli jogtudósok (*doctorok*) a jogra nem, mint igazgatási eszközre – mivel ez a korabeli elvek szerint a királyi, császári hatalomhoz kötött közigazgatás szervezetére tartozott –, hanem, mint az „igazság”, „az igazságra való törekvés művészetének” tekintett, a filozófiához, teológiához közel álló tudományra tekin-

közelednek egymáshoz, illetve a két rendszer között egyre nagyobb az intellektuális transzport, továbbá a kontinentális jogi felsőoktatás – az angolszászhoz hasonlóan – egyre tágabb keretek között biztosítja a tudás elsajátításának lehetőségeit. ANTONIO GARCIA PADILLA: Perspectives on the Internalization of Legal Education. 51. *Journal of Legal Education*. 350. 2001, 350–354. p.

⁸³ RICHARD HAIGH: i. m. 100–101. p.

tettek.⁸⁴ Nos, természetesen a jogpozitivisták szemléletét ezt némileg megváltoztatta, ám a jog kiszámíthatósága, az elsősorban a jogdogmatika biztosította kalkulálhatósága, előre kalkulálhatósága elsődleges szemponttá vált, s ezt napjaink jogelméletei is szinte mindenek feletti szempontként kezelik. A laikus jogi kultúra a jog fontosságának megnövekedésével ugyan éppen nagyobb vagy a megszokottnál alacsonyabb szintű reverenciát tanúsíthat a jogászság iránt, de bárhogya is alakul ez a szemlélet egyetlen dolog bizonyos: a jog kiszámíthatóságának csökkenése, bizonytalanságának megnövekedése.⁸⁵ S a különféle jogalkalmazási szereplőknek (elsősorban a globális vállalatoknak) a versenyben való minél hatékonyabb érvényesülés miatt legfőbb érdeke a jogforrások, és a jogalkalmazás fölötti kontrol kialakítása. Vagyis innentől kezdve a jogra már nem, mint az igazságosság pozitív vagy elvszerű letéteményesére tekint a jogászság, hanem egyszerű fegyverre, mely az elsőbbség érdekében bevethető, használható vagy éppen semlegesíthető.⁸⁶

A jog kevésbé flexibilis világában, a jogásztársadalom attitűdjeiben korábban elképzelhetetlen változásokat mindenképpen megfelelően jellemzik *Marc Galanter* szavai: „A jog világának szereplői számszerűségükben megnövekedtek, rétegeik sokszínűségében gazdagabbakká váltak, ehhez kapcsolódóan a jogelvek megsokasodtak, a jogról rendelkezésre álló információ, a jogi szolgáltatások, a jogászok tevékenysége kitágult – s mindezek megsokszorozták az előre nem látható párhuzamos jogi jelenségeket és ösztönzik mindazokat az elméleti vállalkozásokat, melyek aláássák a hagyományos elméleteket, elveket, szabályokat és gyakorlatot (...) valaki joga egyre inkább véletlenszerűvé, esetlegessé válik.”⁸⁷

Irodalom

- Abadinsky, Howard: *Law and Justice. An Introduction to the American Legal System.* Nelson-Hall. Chicago. 1990.
- Anderson, Philip S.: *Facing Up to Multidisciplinary Practice.* 50. *Journal of Legal Education.* 473.
- Arthurs, H. W.: *The Political Economy of Canadian Legal Education.* 25. *Journal of Law and Society.* 14. 1998.
- Attanasio, John B.: *The Brave New World of Multidisciplinary Practice.* Foreword. 50. *Journal of Legal Education.* 469. 2000.

⁸⁴ Általában Európában a római jog, mint általános „igazságossági princípiumok gyűjteménye” vált előbb-utóbb az alkalmazás racionális alapjává; a római, pozitív joganyag természetjogi felhangokkal dúsitva, elég flexibilisnek mutatkozott, hogy generális, több kultúrára, jogi kultúrára alkalmazható elvek gyűjteményévé váljon. Vö. KULCSÁR KÁLMÁN: *Politikai és jogszociológia.* Kossuth, 1987, 86–87. p. Ennek részletes kifejtését lásd NAGY ZSOLT: i. m. 43–48. p., különösen a 44. p.

⁸⁵ Vö. BALÁZS FEKETE: i. m. 13. p.

⁸⁶ RICHARD HAIGH: i. m. 99. p.

⁸⁷ MARC GALANTER: i. m. 14. p.

- Bauman, Zygmunt: Globalizáció. A társadalmi következmények. Polity Press. 1998. Szukits Könyvkiadó. Szeged. 2002.
- Bowers, James W.: The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut. 52. Journal of Legal Education. 68. 2002.
- Brunczel Balázs: Globalizáció: mítosz vagy valóság? www.inco.hu/inco7/global/cikk2h.htm
- Costonis, John J.: Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001. 52. Journal of Legal Education. 1. 2002.
- Daly, Mary C.: What the MDP Debate Can Teach Us About Law Practice in the New Millenium and the Need for Curricular Reform. 50. Journal of Legal Education. 521. 2000.
- Daly, Mary C.: The Structure of Legal Education and the Legal Profession, Multidisciplinary Practice, Competition, and Globalization. 52. Journal of Legal Education. 480. 2000. 480–490.
- Eaglesham, Sean: Financial Groups Support Multi-Disciplinary Firms. Financial Times. London. 1999. szeptember 6.
- Engel, David M.: Globalization and the Decline of Legal Conciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand. 30. Law and Social Inquiry. 469. 2005.
- Fukuyama, Francis: The End of History and the Last Man. Avon Books Inc. New York. New York. 1992.
- Galanter, Marc: Law Abounding: Legislation Around the North Atlantic. 55. Modern Law Review. 1. 1992.
- Gessner, Volkmar and Budak, Ali Cem: Emerging Legal Certainty: Empirical Studies on the Globalization of Law. Dartmouth Publishing Company. Aldershot. England. 1998.
- Giddens, Anthony: Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció. Perfekt Kiadó. Budapest. 2000.
- Gordon, Robert W.: Modes of Legal Education and the Social Conditions that Sustain Them. <http://islandia.law.yale.edu/sela/gordone.pdf>. 2004.
- Haigh, Richard: Of Law, Lawyers, Globalisation and Millenia. 4. Deakin Law Journal 93. 1997–2000.
- Hirst, Paul and Thompson, Grahame: Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance. Polity Press. Cambridge. 1996. 278–279. p.
- Haddon, Phoebe A.: The MDP Controversy: What Legal Educators Should Know. 50. Journal of Legal Education. 504. 2000.
- Howes, David: Maladroit or Not? Learning to Be of Two Minds in the New Bijural Law Curricula. 52. Journal of Legal Education. 55. 2002.
- Illinois CPA Society. Center for Corporate Financial Leadership. www.icpas.org/icpas/business/MDP.html
- Kennedy, Paul: A XXI. Század küszöbén. HarperCollins Publishers. 1993. Napvilág Kiadó. Budapest. 1997.

- Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Kossuth. 1987.
- Litvinoff, Saúl: Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum. 52. Journal of Legal Education. 49. 2002.
- Mock, William B. T.: Informing Law Curricula: Modifying First-Year Courses to Reflect the Information Revolution. 51. Journal of Legal Education. 554. 2001.
- Monory M. András – Tillmann J. Attila: Ezredvégi beszélgetések. Bővített kiadás. Palatinus. Budapest. 2000.
- Mullerat, Ramón: The Multidisciplinary Practice of Law in Europe. 50. Journal of Legal Education. 481. 2000.
- Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD disszertáció. Szeged. 2005.
- Padilla, Antonio Garcia: Perspectives on the Internalization of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 350. 2001.
- Pokol Béla: jogszociológiai vizsgálódások. Rejtjel Kiadó. 2003. Budapest.
- Richardson, Margaret Milner: Changes, Choices, and Challenges for the Legal Profession. 50. Journal of Legal Education. 477. 2000.
- Rottleuthner, Hubert: Rechtstheorie und Rechtssoziologie. Karl Alber Verlag. Freiburg, München. 1981.
- Szilágyi Péter: A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. Magyar Közigazgatás, 2004. március. 141–147.
- Tabb, Charles J.: Lessons from the Globalization of Consumer Bankruptcy. 30. Law and Social Inquiry. 763. 2005.
- Tomasic, Roman: Globalization and the Transformation of Commercial and Legal Practice in the Asia Pacific: Opportunities and Challenges for Australian Commercial Lawyers and Their Clients. 10. Corporate and Business Law Journal. 69. 1997.
- Twining, William: Globalization and legal theory. Butterworths. London. Edinburgh. Dublin. 2000.
- Valcke, Catherine: Global Law Teaching. 54. Journal of Legal Education. 160. 2004.
- Vest, Herb D.: Felling the Giant: Breaking the ABA's Stranglehold on Legal Education in America. 50. Journal of Legal Education. 494. 2000.
- Weisbrot, David: What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In: Pamela Lysaght, Amy E. Solan, Bradley G. Clary (ed.): Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum. Association of Legal Writing Directors. West. 2002. 21–50.
- Went, Robert: Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok. 1996. Het Spinhuis. Amsterdam. 2000. Perfekt.

ZSOLT NAGY

LEGAL SOCIETY IN THE MIRROR OF GLOBALIZATION

(Summary)

In the past 30 years in the United States or in Europe and even in the global world the social changes have had great affect on the law society and perhaps on the legal education as well. Before the '70s it was thought that the aspiring lawyers should have been taught and the lawyres should have been know the nuances of the common law and proper pleading, or the positive text of law and some kind of methods of interpretation of those text on the national basis. But from that time and nowadays these ideas have changed. As a consequence of the social and economical turning it is unimaginable for several lawyers to organise their work on this national basis any more. So many law firms have begun to organise their work on an international basis by the astablishment of branch offices around the world. These trends led to the rise of Mega-Lawyering and the Multidisciplinary Practice. I have attempted to set forth these trends nowadays and in the future trough two tales: on the one hand the tale of the Canadian lawyer's society on the other hand the tale of the Australian lawyers. At the end of the histories the final most important conclusion is that the lawyers (and the people as well) do not think about the law not merely as the device of justice or the ability of calculation by doctrines and common sense but they think about it as just a device with they can win an intellectual battle in the global world.

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK E SOROZATBAN ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

Tomus LXVII.

- Fasc. 1. *Antal* Tamás: A debreceni népképviselői közgyűlés (1848–1867). Az 1848: XXIII. tc. végrehajtása Debrecenben (Szeged, 2005) 80 p.
- Fasc. 2. *Bezdán* Anikó: A jogi személyiségű halászati szervezetek minősítésének jogi alapkérdései (Szeged, 2005) 28 p.
- Fasc. 3. *Bobvos* Pál: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés (Szeged, 2005) 23 p.
- Fasc. 4. *Borsodi* Zoltán: A magyar szövetkezeti érdekvédelmi szervek történelmi keresztmetszete (Szeged, 2005) 62 p.
- Fasc. 5. *Fantoly* Zsanett: A vállalkozás vezetőinek felelőssége a német és a francia büntetőjogban (Szeged, 2005) 23 p.
- Fasc. 6. *Farkas* Csaba – *Kasza* Péter Ferenc: A közbeszerzés hazai szabályozásának fejlődése (Szeged, 2005) 29 p.
- Fasc. 7. *Farkas Csamangó* Erika: A géntechnológia agrárjogi aspektusai (Szeged, 2005) 22 p.
- Fasc. 8. *Görög* Márta: Az osztrák nem vagyoni kártérítés alapjai (Szeged, 2005) 26 p.
- Fasc. 9. *József Hajdú*: The legal framework of the Hungarian family protection scheme (Szeged, 2005) 49 p.
- Fasc. 10. *Heka* László: Vallási és politikai konfliktusok a délszláv térségben. Kanun i Lekë Dukagjinit (Az albán szokásjog). (Szeged, 2005) 59 p.
- Fasc. 11. *Szilvia Horváth*: Emissionhandel in der Europäischen Union (Szeged, 2005) 46 p.
- Fasc. 12. *Kiss* Barnabás: Az egyenlő bánásmód követelménye az Alkotmánybíróság gyakorlatában (Szeged, 2005) 17 p.
- Fasc. 13. *Mezei* Péter: A fair use doktrína az amerikai szerzői jogban (Szeged, 2005) 50 p.
- Fasc. 14. *Nagy* Ferenc: A vegyes bűnösségű bűncselekmények egyes dogmatikai problémáiról (Szeged, 2005) 24 p.
- Fasc. 15. *Nagy* Tamás: Jog és irodalom: az előkérdések tárgyalása (Szeged, 2005) 42 p.
- Fasc. 16. *Tamás Nótári* – *Tekla Papp*: Die Problematik des gemeinsamen Todes im Lichte der Geschichtlichkeit und der neuen ungarischen BGB-Konzeption (Szeged, 2005) 23 p.
- Fasc. 17. *Béla Révész*: Documents on the dictatorship and the cold war in the Hungarian archives – the case of RFE (Szeged, 2005) 96 p.
- Fasc. 18. *Schiffner* Imola: A nemzetközi világrend változásai, avagy a vesztfáliai békétől az ENSZ Alapokmányáig (Szeged, 2005) 32 p.
- Fasc. 19. *Siklósi* Iván: A nemlétező szerződések problémája a római jogban és a modern jogokban (Szeged, 2005) 29 p.
- Fasc. 20. *Szomora* Zsolt: Az erőszakos szexuális bűncselekmények az osztrák büntetőjogban (Szeged, 2005) 29 p.
- Fasc. 21. *Szondi* Ildikó: A Délvidék nemzetiségi demográfiai adatai, különös tekintettel a magyarság adataira (Szeged, 2005) 27 p.

Tomus LXVIII.

- Fasc. 1. *Antal Tamás*: Régiók Magyarországon egykor és most (Két adalék). (Szeged, 2006) 45 p.
- Fasc. 2. *Bató Szilvia*: A büntetésekre vonatkozó elvek Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844). (Szeged, 2006) 21 p.
- Fasc. 3. *Bezdán Anikó*: Két agrárszervezet törvényes felügyeletének speciális vonásai (Szeged, 2006) 22 p.
- Fasc. 4. *Bobvos Pál*: A szövetkezeti üzletész stációi és feladása (Szeged, 2006) 22 p.
- Fasc. 5. *László Dux*: The Protection of Migrant Workers' Human Rights (Szeged, 2006) 29 p.
- Fasc. 6. *Farkas Csamangó Erika*: Az Európai Unió agrár- és vidékfejlesztési támogatása de lege ferenda (Szeged, 2006) 20 p.
- Fasc. 7. *Gellén Klára*: A munkaviszony polgári jogi szerződésekkel leplezése (Szeged, 2006) 16 p.
- Fasc. 8. *József Hajdú*: The Hungarian workers' compensation system (Szeged, 2006) 48 p.
- Fasc. 9. *Hegedűs Andrea*: Élettársi kapcsolat kontra házasság (Hasonlóságok és különbözőségek a hatályos magánjogban). (Szeged, 2006) 24 p.
- Fasc. 10. *Heka László*: A sari'a jog fejlődése és alkalmazása a délszláv térségben (Szeged, 2006) 54 p.
- Fasc. 11. *Horváth Szilvia*: A kibocsátási jogok kereskedelme és a közösségi alapjogok kapcsolata (Szeged, 2006) 32 p.
- Fasc. 12. *Juhász Zsuzsanna*: A megújult Európai Börtön szabályok ismertetése (Szeged, 2006) 28 p.
- Fasc. 13. *Károlyi Judit*: Az állatkínzás szabályozásának fejlődése Magyarországon (Szeged, 2006) 25 p.
- Fasc. 14. *Thomas Mann – Heide Wedemeyer – Zoltán Józsa*: Noise Pollution Regulation in Germany and Hungary (Szeged, 2006) 30 p.
- Fasc. 15. *Mezei Péter*: Szabad felhasználás az osztrák jogrendszerben (Szeged, 2006) 53 p.
- Fasc. 16. *Miklós László*: A tartós környezeti kár szabályozása és gyakorlata (Szeged, 2006) 27 p.
- Fasc. 17. *Nagy Ferenc*: Az ellenség-büntetőjogról, a jogállami büntetőjog erőzójáról (Szeged, 2006) 21 p.
- Fasc. 18. *Nagy Zsolt*: Jogásztársadalom a globalizáció tükrében (Szeged, 2006) 33 p.
- Fasc. 19. *Révész Béla*: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében (Politológiai értelmezési lehetőségek). (Szeged, 2006) 131 p.
- Fasc. 20. *Schiffner Imola*: Államok szövetségei a nemzetközi jogban (Szeged, 2006) 28 p.
- Fasc. 21. *Schmidt Beatrix*: A magister jogállása és az exercitor felelőssége – az actio exercitoria tükrében (Szeged, 2006) 12 p.
- Fasc. 22. *Szajbély Katalin*: A magyar Alkotmánybíróság diszkrimináció-fogalma a 2000/43/EK Irányelv fényében (Szeged, 2006) 17 p.
- Fasc. 23. *Szomora Zsolt*: Nemi erkölcs mint jogi tárgy? (Történeti aspektusok a magyar, a német és az osztrák büntetőjogban). (Szeged, 2006) 52 p.
- Fasc. 24. *Szondi Ildikó*: A jugoszláviai háború áldozatai a demográfiai adatok tükrében (Szeged, 2006) 18 p.
- Fasc. 25. *Tóth Lajos*: Az érdekvédelem és az érdekképviselő jogi helyzete az agrárágazatban (Szeged, 2006) 18 p.